

ALIJA BEJTIC

BOSANSKI NAMJESNIK MEHMED PAŠA KUKAVICA I NJEGOVE ZADUŽBINE U BOSNI

(1752—1756 i 1757—1760)

U nizu brojnih bosanskih namjesnika posljednja tri stoljeća turskog gospodstva u Bosni Mehmed paša Kukavica zauzima, svakako, istaknuto mjesto. Upravljaio je Bosnom u dva maha šest i po godina, a rijetki su namjesnici rečenog doba, koji su toliko vremena proveli na jednom mjestu. Gotovo sve vrijeme njegove uprave bosanskim pašalukom ispunjeno je pobunama i neredima u zemlji, koji su narod u crno zavili i koji su u svojoj kompleksnosti vrlo značajni za proučavanje uzroka brzog propadanja turskoga carstva, a paša Kukavica osobno je vodio više pohoda protiv pobunjenika i iz tih pothvata izlazio i kao pobjednik i kao pobijeđeni. Njegovo pašovanje u Bosni, prema tome, zauzima zanimljivo i potresno poglavlje u domaćoj političkoj povijesti.

On je, posebno, i u našoj kulturnoj povijesti osigurao sebi vidno mjesto. Dok je na jednoj strani osobno rukovodio ugušivanjem pobuna, na drugoj je, u isto doba, podizao po Bosni o svome trošku i nevjerovatnom brzinom brojne zadužbine — objekte javnog i općekorisnog značaja. Izgradio je u osam mjesta više od osamdeset takvih objekata i osigurao vrela, iz kojih će se uzdržavati ti objekti i njihovi službenici. Taj veliki broj zadužbina čini Mehmed-pašu Kukavicu jednim od najvećih bosansko-hercegovačkih legatora (vakifa) uopće, a svakako najvećim od prvih godina sedamnaestog stoljeća naovamo. Njegov rad na tome polju još je značajniji i reljefniji kad se ima pred očima činjenica, da je te objekte, koji imaju i lijepu građevnu vrijednost i u koje je, bez sumnje, utrošio velike svote novaca, podizao baš u jeku brzog opadanja moći turske države na svima područjima.

Mehmed paša je za bosansku povijest važan, dalje, i stoga što je potekao iz domaće sredine i što je u Bosni ostavio svoje potomke, od kojih su neki također imali vidniju ulogu u javnom i upravnom životu Bosne svoga doba.

O tome svemu dosad se malo znalo i napisalo. A i ono, što je pisano o tome čovjeku, njegovim zadužbinama i potomcima nabačeno je više nuzgredno, u okviru drugih radova, i često sadrži dosta protuslovlja i netačnosti. U idućim recima pokušaću suvremenim zapisima, novom arhivalnom građom i podacima izravno s terena (studij arhitektonskih objekata) osvijetliti ličnost i rad paše Kukavice, njegove zadužbine i potomke i time popuniti, držim, jedan vrijedan isječak iz kulturne i političke povijesti Bosne i Hercegovine.

I

ŽIVOT I RAD

Mehmed paša je, kako se iz samog prezimena vidi,¹ domaći čovjek, ali se pisci razilaze u pitanju njegovog bližeg porijekla. Kao njegovo rodno mjesto jedni navode Foču, drugi Pljevlje, treći pak vele da je rodom iz Crne Rijeke kod Olova, a četvrti iz okoline Travnika. Danas se može sa sigurnošću reći da je ispravan onaj prvi navod, koji Mehmed-pašu veže za Foču na Drini. U Foči i okolnim selima i danas postoji jako sjećanje na pašu Kukavicu kao domaćeg čovjeka, a u samome gradu živi muslimanska porodica koja nosi Mehmed-pašino prezime i koja, prema tome, mora biti u nekakvoj krvnoj vezi s pašom Kukavicom. Predaja što sam je slušao u Foči u ljeto god. 1953 od tamošnjeg kafedžije Abdulaha Kukavice i drugih, starijih Fočaka, kazuje da je Mehmed-paša porijeklom iz kršćanske porodice Pavlovića iz sela Popi u području Čureva. Ta ista predaja veli, dalje, da je on kao dječak otišao u janičare i preveden na islam i da je kasnije, kad je sebi gradio džamiju u Foči, podigao za uspomenu svoje majke, koja je ostala u pravoslavlju, današnju crkvu na Luči kod Popa. I muslimanska i kršćanska narodna predaja slaže se u tome, da Mehmed paša vuče porijeklo od spomenute porodice u Popima, i smatram, da nema nikakva razloga osporavati tu predaju. No, posve je drugo pitanje, je li paša Kukavica rođen izravno u kršćanskoj porodici Pavlovića, ili, drugim riječima, je li on bio renegat, a roditelji mu kršćani. Predaja koja govori u prilog tome nije uvjerljiva. Razlozi koji osporavaju tačnost te predaje leže u Mehmed-pašinom prezimenu K u k a v i c a i u samoj činjenici, što u Foči živi muslimanska porodica Kukavica, za koju se sigurno zna, da joj nije rodonadželnik ni Mehmed-paša, niti koji njegov izravni potomak. Ako je Mehmed-paša doista rođen u porodici Pavlovića i kasnije poislamljen, ne vidimo razloga, zašto bi mijenjao prezime i prozvao se baš prezimenom K u k a v i c a, koje ne zvuči na diku njegovim nosiocima. Smatram da smo bliže istini ako ustvrdimo, da su to prezime nosili i Mehmed-pašini roditelji, pa ga i on naslijedio od njih. S druge opet strane u Foči živi, kako je rečeno, muslimanska porodica istoga prezimena, a njeni članovi ne ističu da su potomci Mehmed-pašini, samo znaju da su u nekom daljnjem krvnom srodstvu s njime. Mehmed-pašini izravni potomci, kako ćemo kasnije potanko obrazložiti, nastanili su se u Travniku, a njegovi današnji članovi ne znaju uopće da su u bilo kakvoj krvnoj vezi s fočanskim Kukavicama. U tome nas utvrđuje još jedan vrlo važan fakat, a to je pisana genealogija kuće Kukavica počevši od Mehmed-paše pa naovamo. Taj dokumenat, koji ću kasnije detaljno iskoristiti u ovom radu, nastao je prije stotinjak godina, dakle u doba, dok je bilo mnogo svežije sjećanje na pašu Kukavicu. U njemu se navode poimenice svi i muški i ženski Mehmed-pašini izravni potomci, dapače i ženidbene veze s nekim drugim porodicama, ali nema ni traga vezi s fočanskim Kukavicama. Iz toga svega proizlazi, da su fočanske Kukavice Mehmed-pašin rod samo u uzlaznoj ili bočnoj lozi i da je Mehmed-paša Kukavica, analogno tome, rođen u muslimanskoj obitelji, i to u samoj Foči, a ne okolini toga mjesta. Jedan suvremeni ljetopisac, koji je pašu Kukavicu osobno poznao, a kojeg ćemo kasnije češće navoditi, izričito navodi da je paša Kukavica rodom iz Foče, a

¹ Suvremeni i kasniji izvori navode ga pod prezimenom Kukavica i Kukavčić, a njegovi izravni potomci, pored svog uobičajenijeg prezimena Ibrahimpašići, zvali su i Kukavčići, ali ja ovdje zadržavam ono prvo, najuobičajenije Mehmed-pašino prezime.

taj isti podatak nalazi se i u spomenutoj porodičnoj genealogiji. Takvom konstatacijom u suštini ne dolazimo nimalo u kontradikciju sa spomenutom narodnom predajom koja pašu Kukavicu krvno veže za pravoslavnu porodicu Pavlovića, nego je samo preciziramo ovako: Mehmed-paša Kukavica vuče porijeklo od pravoslavne porodice Pavlovića iz Popa, ali ne izravno, nego preko svojih predaka, koji su primili nepoznatog doba islam i nastanili se u Foči.

Kad smo tako zaobilaznim putem došli do konstatacije da je Mehmed-paša Kukavica rođen u muslimanskoj obitelji u gradu Foči, onda možemo poći i dalje te navesti još jedan dokaz druge vrste u istome smislu. Sulejman Kemura, pišući o Mehmed-paši Kukavici u jednom kraćem članku, navodi i značajan podatak, sigurno narodnu predaju, koju ja danas nisam mogao više čuti, da je Mehmed-pašin otac bio alajbeg u Foči i da je ostavio iza sebe dvoje nejake djece, Mehmeda (kasnijeg Mehmed-pašu) i Sulejmana.³ Iz više se izvora zna, da je Foča u osamnaestom stoljeću doista bila sijelo alajbega (zapovjednika lenskih vitezova sandžaka), i stime je gornji podatak potpuno u skladu. O Mehmed-pašinu mlađem bratu Sulejmanu nemamo nikakvih podataka, i ovdje možemo zasad tek nagovijestiti mogućnost, da je on rodonačelnik fočanskih Kukavica, koji bi u ovome slučaju predstavljali bočnu lozu sjeve Kukavice.

Čini se, da je Mehmed paša stupio u službu najprije u Bosni, a onda prešao u Carigrad i dosta brzo napredovao do vezira ili paše s tri tuga. Mehmed Süreyya navodi⁴ da je Mehmed-pašu uzeo sebi za čehaju Hekim-oglu Ali paša kad je bio namjesnik u Bosni.⁴ Na svu priliku nije to Mehmed-paši i prva služba u turskoj upravi, jer je nevjerovatno, da je odmah mogao doći na tako viđan položaj. Prema tom istom turskom autoru poslije je na Dvoru (u Carigradu) promaknut u čast kapidži-baše, a u rebiul-aharu godine 1163 (između 10 III i 7 IV 1750) postao je ser-čauš ili čaušbaša (šef dvorskog ceremonijala).⁵

Krajem septembra godine 1752 Kukavica je premješten u Bosnu u istoj časti kao poseban sułtanov izaslanik (memur) sa zadatkom, koji je imao svrhu zavođenje reda.⁶ Naime povod toj njegovoj misiji bile su besede, koje su još od godine 1747 vladale u gotovo cijeloj sjevernoj i zapadnoj Bosni. Nemamo pri ruci dovoljno

³ Sulejman Kemura, Hadži Mehmed-paša Kukavica. — Gajret, XIV/1933, str. 302—303.

⁴ Mehmed Süreyya, Sicilli Osmanî, Istanbul, sv. IV, str. 246.

⁵ Hekim-oglu Ali-paša bio je tri puta namjesnik u Bosni: 1735—1740, 1744—1745, 1746—1747. Prema tome, nije određeno kazano kad je to bilo, no moglo bi biti da je Kukavica bio u Ali-pašinoj sviti još za njegova prvog vezirovanja i da je identičan s čauškim čehajom Mehmedagom, članom užeg Ali-pašina vijeća uoči one poznate bitke pod Banjom Lukom 4 VIII 1737. — Isp. H. Kreševljaković, Bitka pod Banjom Lukom 4. VIII. 1737. Kalendar »Narodna uzdanica« za god. 1937, str. 101.

⁶ Dr. S. Bašagić, donoseći kratku biografiju Mehmed-paše Kukavice u svome djelu Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini, služio se istim turskim djelom, ali je krivo upotrebio datum, kad je Kukavica postao carskim baš-čaušem. On je uzeo onu godinu novoga kalendara u kojoj je započela odnosna hidžretska godina i tako zapisao da je to bilo u 1749 godini, a u turskom djelu izričito stoji rebiul-ahar 1163.

⁷ Ivan Frano Jukić navodi u »Zemljopisu i povijestnici Bosne« (Zagreb 1851, str. 144—145), a po tome djelu i neki drugi, kasniji pisci, da je Kukavica prije toga bio na službi u Užicu i da je odatle zbog nekakve krivice poslan na progonstvo, a tek izatoga u Bosnu. U poznatim vrelima nema potvrde za taj podatak. Dopušta se mogućnost, da je jedno vrijeme i služio u Užicu, ali tada nije nikako bio u časti paše, jer je taj položaj dobio, kako ćemo poslije vidjeti, upravo u Bosni.

podataka, kojim bi objasnili uzroke tih krupnih nereda. Izvještaj Bašeskije da su te neredne na svu priliku skrivile pojedine paše flašćeci siromahe i progoneći narod⁷ ne daje nam dovoljno objašnjenja u tome pogledu. No, analiza tih uzroka odvela bi nas izvan okvira teme, koju obrađujem, i zasad ćemo se ovdje zadovoljiti konstatacijom, da su to bile bune većeg značaja, čije su vođe bili čak i neki organi vlasti i članovi vjerske (muslimanske) hijerarhije i čiji su učesnici ne samo napadali na državne objekte i živote pojedinih feudalaca, nego vršili i organiziranu ekonomsku sabotažu. U sjevernoj Bosni vođe toga ustanka bili su u prvome redu tešanski kadija Abdurahman-efendija Muharemija, koji je kao buntovnik posebnim ukazom rumelijskog kadi-askera skinut s te dužnosti krajem ramazana 1165 (1—11 VIII 1752),⁸ zatim Hadži Sulejman Rasohača iz Tešnja te Džin Džaf o iz zborničkog sandžaka. U zapadnoj pak Bosni bio je još veći broj takvih vođa.

Kukavica je imenovan na tu novu dužnost zasebnim carskim fermanom od sredine zilkadeta 1165, t. j. negdje između 20 i 30 septembra 1752 godine.⁹ Ferman je naslovljen najprije na čaušbašu carskog divana Hadži Mehmeda, za kojeg se izričito veli tu da je rodom iz Bosne, a potom na pogranične bosanske kadije, naibe, kapetane, age, sve časnike svih bosanskih pograničnih tvrđava i palanaka te na sve nefere (vojnike). Dokumentat nam daje i niz zanimljivih podataka o neredima u Bosni neposredno pred Kukavičin dolazak, pa ih ovdje ukratko iznosim u svrhu jasnije ilustracije prilika u zemlji, koje je naš Hadži Mehmed Kukavica imao da sredi. Tu se veli da u Bosni već odranije postoje neka ustanička strujanja i da se stoga šalje čaušbaša Hadži Mehmed, koji treba povratiti prvobitno stanje. Svi, kojim se upućuje ferman, pozivaju se da se bez oklijevanja pridržavaju ovih carskih naređenja: da odmetnike, koji se među njima pojave, hvataju i predaju sudu, da se izvrši jamčevina (kefilema) u narodu i da jedni drugim oprostite sve međusobne razmirice. Dalje se ističe kako su se ustanici («odmetnici») pojavili u Pruscu i okolini, zatim u Rami, Neretvi, Duvnu i Glamoču. Na čelu ustanika iz tih krajeva stoje Mehmed Čorba i njegovi drugovi Jalović (Jalić?) i Durmiš, svetrojica iz Gornjega Vakufa, zatim Bektaš iz kasabe Prusca, potom bivši glamočki kapetan Jusuf te neki Nuho-
vić (Nuhić?). Ti ustanici prodrli su do livanjske tvrđave i u dogovoru s ilegalcima iz same tvrđave, s emirom Salihom, hatibom Omerom i s nekim Abdulatifom obili su skladište streljiva (džebhanu) u samoj tvrđavi te uzeli odatle barut, olovo, taneta, puške i ostalo što im je bilo od potrebe; iza toga su nabili topove i njima porušili kapetanovu kulu, a kapetana ubili. Usmrtili su tu još dvojicu njegovih ljudi, a šestoricu ranili, i, dalje, popalili pedeset i dvije kuće vojnika (nefera) spomenutog kapetana. Usto su pljačkali i imovinu siromašne raje. Ti isti ustanici su prije toga pohoda na livanjski grad krajem mjeseca ramazana (valjda iste, 1165 godine, t. j. početkom augusta 1752) uzastopice nekoliko noći napadali i na tvrđavu u Pruscu, koju je branio tadašnji mutesarif kliškog sandžaka Hasan-paša. Na drugoj strani Bosne su ustanici s Džin-Džafom i Sulej-

⁷ Kronika Mula Mustafe Bašeskije. S turskoga preveo R. Muderizović. Glasnik Zemaljskog muzeja, XXX/1918, str. 29—31.

⁸ Dokumentat o imenovanju novog tešanskog kadije Mevlana Husejna u sidžilu tešanskog kadije, što sam ga vidio u rukama Mehmed efendije Hulusije u Zepču.

⁹ Tekst fermana u gore navedenom tešanskom sidžilu.

manom Rasohačom na čelu opsjedali tvrđavu u Tešnju s namjerom da ubiju kapetana te tvrđave. Usput su obijali hambare muslimana i siromašne raje te odnosili živežne namirnice, a u okolini Tuzle oduzimali su novac, ometali zaimе i timar-spahije u pobiranju njihovih poljoprivrednih prihoda, dalje priječili pobiranje taksita (daća za uzdržavanje dvora bosanskog namjesnika) te čak padili usjeve i drugu hranu i svim tim, veli se izričito u fermanu, uveliko otežavali sprovođenje naredaba vlasti.

Hadži Mehmed Kulkavica je još u početku svoje misije u Bosni, a i u kasnijem službovanju, vrlo surovo progonio ustanike, a to je kasnije, kako ćemo vidjeti, urodilo još gorim posljedicama i po njega i po narod. Kad je stigao u Sarajevo, pokazao se Sarajlijama vrlo milostiv i rekao im kako ga je poslao car da izvidi prilike u zemlji i da smiri bune i neredе, a ako to ne mogne, da javi u Carigrad. Potom je pozvao u Travnik najuglednije baše iz zemlje, da se tobože s njima posavjetuje kako će izvijestiti sultana o nemirima u Bosni, i odmah produži put u Travnik. Glavari toj varci nasjedoše i dođoše u Travnik u priličnom broju. Po podacima, koje nam iznosi O. A. Knežević na osnovi jajačkog arhiva, Kulkavica je uvečer najuglednije bašinske pretstavničke poslao na konak u tvrđavu i tu još iste noći osamnaesticu dao podaviti opalivši im, po starom običaju, svakome po jedan top pred dušu. Glave pogubljenih otsijeku i donesu Kulkavici, koji ih spremi u Carigrad, a sama trupla iznesoše po noći na čaršiju, prekriše ih ćurkovima poginulih i ostaviše tu na ugled ostalim bašama. Kad sutradan preostale baše-ćuše i vidješe što se dogodilo, razbjegoše se svojim kućama, a Kulkavica opremi svoje ljude po svoj Bosni i Hercegovini, da hvataju ostale začetnike nemira.¹⁰

Slične i nešto određenije podatke o tim Kulkavičinim zahvatima u Travniku daje nam i suvremeni ljetopisac franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci fra Bono Benić; on o tome ovako piše sub a. 1752: »Međuto stiže Kulčauš i skupi u Travnik kadije, age sarajevske i bašeskiје; i posla bašeskiје po poglavare rebellionis; i dovedoše hi na viru: paak hi izsmicaše, idest Rasoaču od Tešnja, Činčaju od Tuzle i Čorbića iz Skopja, i još dvoicu troicuc. A odmah izatoga i ovo bilježi: »Tada Kulčauš uze mlógo blago i otiđe put Carigrada (oću da rečem, da Kulčauš z bašeskiјama poriza teško blago po Bosni paak otiđe, a da ga bašeskiје kupe), ama kako Kulčauš otiđe, ta (k) o baše i ne dadoše blaaga bašeskiјama, već hi otiraše.«¹¹

Toga doba sjedio je na namjesničkoj stolici u Travniku Ahmed-paša Čuprilić. U Carigradu su, čini se, stekli uvjerenje, da je Hadži Mehmed uspješno obavio svoj posao u Bosni, pa je, vjerovatno za te zasluge, promaknut u čast mirimirana i istovremeno imenovan bosanskim valijom na mjesto Ahmed-paše Čuprilića, koj bi premješten u Oziju (Odžakov).

¹⁰ O. A. Knežević, Carsko-turski Namjestnici u Bosni-ercegovini. U Senju 1887, str. 70—73. — Slično o tome prije Kneževića piše i Jukić (o. c. p. 144). I on navodi da je Kulkavica smakao u Travniku osamnaest najuglednijih baša, ali ne iznosi detalja ni izvora.

¹¹ Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci. Za štampu priredio dr. fra Julijan Jelenić. Glasnik Z. m., XXXVIII/1925, str. 6.

Mehmed Süreyya, a po njemu i Bašagić iznose i dan imenovanja, 3 safera 1166, t. j. 10 XII 1752. Ako je taj podatak tačan, a nema razloga osporavati ga, onda je Kukavica bio u Bosni tek nešto preko dva mjeseca u časti čaušbaše i tada promaknut u čast paše. To imenovanje stiglo je Hadži Mehmeda, kako nam bilježi sutješki ljetopisac, još u putu za Carigrad, i on se odmah vratio u Bosnu.¹²

Bio je stari običaj, da se novi bosanski namjesnik, mahom vezir, t. j. paša sa tri tuga, dočekuje u Sarajevu i na ulazu u rezidenciju s posebnim ceremonijama, pri čemu su pašinske tugove kao embleme časti nosili ispred paše i povorke posebni službenici uz lupu bubnjeva. No, Mehmed paša je, očito, bio nezadovoljan sa svojom čašću. Očekivao je i treći tug, t. j. vezirsku čast, i to iz uvjerenja, da ju je zaslužio, ili pak iz osvjedočenja, da Bošnjaci — kako veli Bašagić — malo mare za naređenja paša sa dva tuga, kojih je bilo dosta u Bosni, i stoga kad stiže u Sarajevo, »ne unese tugova, jerbo mu još treći tug ne bijaše daat, ta(k)o ne kti unieti onaa dva«.¹³ Mora da je dvor uvidio opravdanost Mehmed-pašina stava, ili je bio posrijedi nečiji jak zagovor, jer je Mehmed paša naskoro zaista dobio i treći tug, a time i titulu vezira. Bilo je to džumada II 1166, t. j. aprila 1753,¹⁴ dakle tačno do tri mjeseca i dvadeset dana poslije onog prvog imenovanja.

Mehmed paša je toga puta pune tri i po godine sjedio na namjesničkoj stolici. U početku nije uopće išao u Travnik, pravo sjedište bosanskih vezira, nego je, kako nam bilježi sutješki ljetopisac, otišao u Sarajevo, a to je, očito, bilo zato, da bi mogao odatle lakše nadzirati i ugušivati buntovne baše u klici, u njihovom najjačem i najvažnijem leglu Sarajevu, a, vjerovatno, i da bi lakše mogao rukovoditi velikim poslovima oko zadužbina u Foči i Sarajevu, koje su se već počele graditi.

Kad su mu stigla svatri tuga i učituglijski bubnjevi, poslao je iz Sarajeva svoje ljude po Bosni i Hercegovini, da se kupi ono blago, što ga je bio kao kul-čauš porezao po vilajetu, ali narod ne dade ni progovoriti o tome, a to onda urodi daljnjim pobunama i trvenjima. Zvornički kapetan, kojem je i inače bila dužnost sabirati prihode za namjesnika ili sultana, stade tada silom utjerivati te daće po svojoj kapetaniji. Tada se diže mnoštvo bosanskih baša i pred njima tešanjski kadija Abdurahman-efendija Muharemija¹⁵ te odoše ravno pod Zvornik, učiniše tu juriš i osvojiše zvorničku tvrđavu, pri čemu je palo dosta krvi, a kapetana i još ih nekoliko ucijenije.¹⁶ Paša Kukavica, jamačno, tada uvidje, da silom ne će postići ništa, a pogotovo upokoriti kadiju Muharemiju, i opet se lati lukavštine: okrenu sarajevske bašeskije na svoju ruku i pridobi ih protiv Muharemije i ostalih njegovih protivnika, pa se diže zajedno s njima put Zvornika. Poveo je sa sobom mnogu vojsku i ljuto se osvetio ustanicima: kuda su god prošli, sve su potrl i

¹² Benić nam o njemu daje sub a. 1753 i ovaj podatak: »Ovi paša, idest koji je od Kul-čauša učinjen bosansk. pašom, rodom je iz Foče iza Sarajeva; i zovu ga Adži-Mehmed paša, alias Kukavičić, Fočalia.«

¹³ Jelenić, o. c. p. 7.

¹⁴ Berat o tom promaknuću u tešanjskom sidžilu.

¹⁵ Bašagić preko turskih vrela krivo čita njegovo prezime (»Mahremić«), a to je nastalo stoga, što se to ime u arapskom pismu može čitati na više načina. Ispravan oblik Muharemija sačuvao nam je ljetopisac Benić koji iznosi i sve te podatke o njegovom pohodu na Zvornik i o tragičnom završetku u tome mjestu. Netačan mu je, međutim, podatak da je Muharemija bio kadija u Žepču, jer je Žepče u ono doba bilo središte samo nahije u tešanjskom kadiluku.

¹⁶ Jelenić, o. c. p. 7.

umirili, tako da se niko živ ne smjede oglasiti. Paša je tom prilikom posmicao mnogo ljudi, Muharemijinih pristaša. Lukavim načinom uredi, dapače, pa tada plati glavom i sam Muharemija izdajom samih Zvorničana, kojim je hitao u pomoć. Glavu mu paša Kukavica spremi u Carigrad.¹⁷

Iduće godine, 1754, izbiše nove političke trzavice, i pašinu pažnju skrenuše na drugu stranu. Kroz cio osamnaesti vijek borila se Crna Gora za nezavisnost. Jedna epizoda te borbe bila je i godine 1754, kad su Crnogorci harali pogranična mjesta prema Hercegovini i uskratili godišnji danak bosanskom dvoru od hiljadu i jedan dukat. Tada se Mehmed-paša diže osobno protiv njih sa svojom gardom i još malo vojske i bez bitke potharači Crnogorce. Sutješki ljetopisac bilježi, da su mu tada Crnogorci preko svojih pretstavnika dali hiljadu i jedan dukat, a nato se onda paša vratio u Travnik. O toj Mehmed-pašinoj vojni na Crnu Goru sačuvala je spomen i jedna zasebna narodna epska pjesma.¹⁸

Godine 1755 paša opet ima posla s janičarima. Tada se, naime, zavadiše sarajevske bašeskije oko nečega s Osmanbegom Babićem s Glasinca, te poslaše protiv njega pet, šest stotina svojih ljudi, a oni popališe Osman-begov odžak i nanijеше mnogo drugih zala. To ču vezir u Travniku pa se diže sa svojim pratnjom i spahijama te ode na Glasinac.¹⁹ Šta je tamo učinio, nije poznato.

I iduće godine, 1756, opet je bilo čarkanja na granici Crne Gore i Hercegovine, i Mehmed-paša se ozbiljno bavio tim problemom. Kao prva brigada bila mu je osiguranje granice prema Crnoj Gori i važnog trgovačkog puta iz Dubrovnika za Foču i unutrašnjost Balkana. Posebnom bujrukdijom od početka džum. II 1169 (3 III 1756) naredio je bivšem kliškom sandžaku Sulejman-paši (Resulbegoviću), zatim kadijama Ljubinja, Nevesinja i Cernice te kapetanima, agama i časnicima u tome kraju, da se odmah sve pripravi i otpočne gradnja kamene stražarske kule s puškarnicama, opkopom oko nje i čvrstim bedemom od drveta u važnom klancu Koritama na tome putu (između Bileća i Avtovca). U bujrukdiji se ističe, kako crnogorski ustanici ugrožavaju imetak i živote tamošnjeg življa i putnika, koji se kreću trgovačkim poslom spomenutim drumom.²⁰

No, Mehmed paša je poduzimao i mnogo veće mjere protiv Crne Gore. Pod pritiskom žalbi iz pograničnih kadiluka predstavljao je Dvoru kako je tamo stanje nesnosno usljed pljačkanja crnogorskih četa i tražio ferman da poduzme odlučne mjere protiv Crnogoraca. Nešto na traženje pašino, a još više na tužbe Dubrovčana, čijoj su trgovini Crnogorci također nanosili štetu, sultan doista izdade takav ferman krajem mjeseca maja te godine. Iako je tražio takve mjere, nije se nadao tome fermanu: u više se prilika uvjerio, da je Dvor neodlučan, jer je prije toga neprekidno umjesto odlučnih koraka preporučivalo blage. Mehmed paša je odmah pristupio pripremama za vojni pohod na Crnu Goru i razaslao o tome bujrukdije

¹⁷ Ibidem, p. 7.

¹⁸ U Bosanskoj villi, god. VIII/1893, br. 15, str. 209—210, i br. 16, str. 241—243, pripisao je Petar Ivanišević odulju narodnu pjesmu o Kukavičinom pohodu na Crnu Goru. Nepoznati pjesnik kod stvaranja prvog dijela pjesme sigurno se nadahnuo spomenutom vojnom paše Kukavice na Crnu Goru, ali je daljnji dio pjesme okrenuo na posve drugi motiv, koji se ne može historijski potvrditi. Biće najprije da je to licentia poetica narodnog pjevača. Na to upućuje i netačan podatak u pjesmi, da je paša Kukavica tom zgodom poginuo u Crnoj Gori.

¹⁹ Jelenić, p. 8.

²⁰ Prijepis bujrukdije u Kronici Muhameda Enverije Kadića (autograf u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu), sv. VI, str. 204—205.

na sve strane odlučivši, da se 12. augusta razviju bajraci u Gacku. No, usred tih priprema paša Kukavica bi dignut s Bosne, a na njegovo mjesto dođe Čamil Ahmed paša, još odlučniji i suroviji čovjek, i tek on s uspjehom završi pohod na Crnu Goru prvih dana januara iduće godine.²¹ Ali prije nego je Mehmed paša otišao iz Bosne dogodila su se pod njegovim pašovanjem dva nemila prizora. Po podacima, koje daje suvremeni sutješki ljetopisac, tada uhvati vezirova vojska Crnogorca Pecirepa, i on dava za svoju glavu hiljadu cekina i još tri »turčina«, ali paša Kukavica ne primi ponude, nego ga nabi na kolac u Travniku. A kad za to čuše Pecirepovi drugovi, i oni onda iz osвете nabiše na kolac osam muslimana i još sina (nikšićkog) kapetana.²²

Mehmed-pašin nasljednik, dotadašnji valija u Solunu imenovan je bosanskim valijom fermanom od 8 šeyala 1169, t. j. 6 VII 1756,²³ pa je, prema tome, paša Kukavica smijenjen toga istoga dana. Imenovan je valijom u Negropontu, a iz Travnika je krenuo prije dolaska novog valije, negdje krajem jula ili početkom augusta.²⁴ S Čamil Ahmed-pašom susreo se u Novom Pazaru, i tu su njih dvojica ostali tri dana vodeći razgovore, u kojim je novi valija tražio informacije o prilikama u zemlji i pripremama za pohod na Crnu Goru.²⁵

Za vrijeme toga njegovog prvog vezirovanja u Bosni, a posebno poslije onog uspjeha u Zvorniku, pokret baša bio se utrnuo ili, bolje reći, pritajio, i tada je bilo

²¹ Ta vojna predmet je posebne i opširne rasprave N. Tomića (»Turski pohod na Crnu Goru 1756 godine« — ćir.) u Glasu SKA, XLII/1913, str. 256—340. Pisac tu iznosi na osnovi mletačkog arhiva pripreme Mehmed-paše koje sam, po njemu, ovdje ukratko iznio, te daljni tok i završetak operacije.

²² O tome crnogorskom hajduku i njegovu drugu, čuvenom hajduku onoga doba Stanku Soćivici, koji je također bio pao Mehmed-paši u ruke, daje nam opširnije i zanimljive podatke suvremenik Ivan Lovrić, rodom iz Sinja, u djelu Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Soćivice (Padova 1776, preveo s talijanskog Mihovil Kombol, Zagreb 1948). Taj hajduk Pecirep je sigurno identičan s junakom i harambašom crnogorskih narodnih pjesama Lazarom Pecirepom (»Ogledalo srpsko«). Iz Lovrićeva se djela vidi da je Mehmed-paša Kukavica bio uhvatio i Stanka Soćivicu s trojicom njegove braće. Jedan mu je brat uhvaćen i pogubljen još 1754, a on je s dva druga brata pao u šake kod Udbine 1756. Ta tri brata, koji su u Travniku pred pašom Kukavicom imali da biraju ili kolac ili prevjerenje, prešli su prividno na islam, i poslije dvojica umakli, a sam hajduk Stanislav Soćivica ostao u Travniku u još jačim okovima. Poslije se i on, kako je kazivao Lovriću, izbavio varkom: poručio iz tamnice paši da ima zakopano blago u gori i dužnika na mletačkom području, te ga paša poslao onamo s jakom stražom, a on uhvatio priliku i pobjegao. Međutim, postoji i jedan drugi suvremeni zapis, službena depeša glavnog mletačkog providura u Dalmaciji Grimanija od 6. augusta 1756, koju je koristio i citirao N. Tomić u spomenutom radu (str. 277) i koja nam Soćivićino oslobođenje prikazuje na posve drugi način. Iz te se depeše vidi da je paša Kukavica »te godine od Mlečića dobio hiljadu dukata za čuvenog hajduka Stanka Soćivicu i od te svote oštećenima dao je samo tri stotine, a ostalo je zadržao sebi.« Istina je, svakako, u toj depeši, a Soćivica je Lovriću zabašurio stvar ili iz hvalisanja, ili pak iz posebnih, prikrivenih računa prema Mlečićima. Usput napominjem, da je i hajduk Soćivica porijeklom Hercegovac. Sačuvala mu je spomen i naša narodna pjesma. Jednu takvu pjesmu (120 stihova), koja govori poglavito o njemu, objavio je iz starih rukopisa Šime Urlić u »Zbirci pjesama u zaostroškom manastiru« u »Gradi za povijest književnosti hrvatske«, knj. 7, Zagreb 1912, str. 140—146.

²³ Ferman o imenovanju u tešanjskom sidžilu.

²⁴ Dalmatinski providur Grimani izvjestio je, naime, Senat depešom od 12 VIII te godine kako je dobio glas od svojih povjerenika iz turskih krajeva, da je Mehmed paša već krenuo put Soluna (N. Tomić, o. c. p. 279).

²⁵ N. Tomić, o. c. p. 284.

dobro odlanulo narodu, i kršćanima i muslimanima. I tada je upravo mogla nastati u Bosni među pašinim pristašama ili, još određenije, kako navodi Knežević, među bosanskim kršćanima ona pjesma, koja ovako prikazuje to doba:

Dok bijaše Kukavica paša,
Ne znade se ko bijaše baša!
Sve saruke zbiše u sanduke,
jatagane skriše na tavane.²⁶

No, u takvoj istoj formi davala je oduška i ondašnja prikrivena opozicija. I danas se priča kako je u Kukavičino doba travnički kadija bio iz porodice Kos; on bio desna ruka paše Kukavice i u svemu mu povlađivao u borbi protiv baša, pa neko iz prikrajka na duhovit i dvosmislen način obilježio to doba ovim stihovima koji se također mnogo citiraju:

Jadna Bosno, šta si dočekala,
da u tebi dvije tice sude,
Kos kadija, paša Kukavica!

Mehmed paša je ostao na valijskom položaju u Negropontu nešto više od godinu dana, a onda je opet vraćen u Bosnu. Vrlo je vjerovatno, da je premješten po vlastitoj molbi, da može nadgledati radove na svojim zadužbinama od kojih su se neke već i završile, a neke se gradile u punom jeku. Bosanskim vezirom imenovan je 12 zilkadeta 1170, t. j. 28 augusta godine 1757.²⁷ U Travnik je došao najkasnije u mjesecu novembru 1757, jer su mu tada, odmah poslije njegovog dolaska, išli gvardijani fojničkog, sutješskog i kreševskog samostana da mu, po starom običaju, iskažu čast i predaju uobičajeni dar u novcu, džulus.²⁸

²⁶ Te je stihove prvi objavio Ivan Frano Jukić u navedenom svom djelu, a odatle su ih poslije prenosili mnogi pisci. Međutim, to je samo isječak jedne veće i potpunije pjesme o tim događajima. Tu je pjesmu zabilježio Luka Grdić Bjelokosić u Fojnici od 65-godišnje starice, udovice Jele Jelčićke i objavio je god. 1898 u Novom Sadu u trećoj knjizi («Smilje i bosilje») svoje malo poznate folklorne zbirke «Iz naroda i o narod». Pjesma je tu donesena pod br. 39, a glasi ovako:

Protužili klički alajbezi:
»Što trpismo trpjet ne možemo,
Jaramazi Bosnu raskopaše,
Digoše nam raju u kaure!«
Kad je care tužbu razumio,
Udari se rukom po koljenu:
»Medet Bosno, šta si dočekala,
Medet Bosno, desno krilo moje?!«
Pa on pušća po gradu telale,
Ne bi li se koji junak našo,
Da u Bosni baše iskor'jeni.
Al' se junak naći ne mogaše,

Osim jednog paše Kukavice.
A kad dođe paša Kukavica,
Kada dođe Bosni ponositoj,
Od njega se baše prepadoše:
Jatagane kriju na tavane,
A džubeta kriju u dubreta,
A saruke kriju u sanduke:
»Aman, paša, nisam bio baša,
Sijem, orem i verdiju dajem!«
Al' im paša ne će vjerovati,
Već isječe sve redom glavare.

Usput napominjem da L. Grdić Bjelokosić navodi ispod te pjesme kako o paši Kukavici ima »mного priča u narodu«. Kad se hoće da kaže — piše on — da je nešto bilo davno, reče se: »To je bilo paše Kukavice vakt.«

²⁷ Berat i bujrulidija Camil Ahmed-paše, koji sadrže taj datum, u tešanjskom sidžilu.

²⁸ Pretstavnici ta tri samostana nosili su paši Kukavici džulus i iduće godine, 1758. Među njima je tada bio i pisac sutješskog ljetopisa fra Bono Benić koji je zapisao mnoge dragocjene podatke o toj epohi. Kad su predali džulus, paša ih je s posebnim ceremonijama zaogrnuo novim binjišima. U vezi s tim Benić u ljetopisu primjećuje da je to prvi paša koji je učinio tu poštu fratrima i da se nije čulo da je ikad prije koji drugi to učinio (str. 10—11). Taj običaj ogrtanja gvardijana provodio se na bosanskom divanu sve do 1847, i posljednji vezir koji je tako darovao binjiše, bio je Mehmed Tahir paša,

U ljeto iduće godine biše sve njegove zadužbine gotove, i tada ih je predao na javnu upotrebu svojom vakufnamom ili zakladnicom koju je na svečan način dao legalizirati pred kadijom, u samom vezirskom saraju u Travniku.

Toga puta paša Kukavica izveo je jedan pohod na Hercegovinu, koji je bio poguban po njega i nakon kojeg su mu Hercegovci uzvratili sva ona okrutna djela, koja je on prije činio. Ne zna se, kakvi su razlozi bili tome pohodu, samo Bašagić piše, da su ga Mostarci razbili i natjerali iz Hercegovine.²⁹ Benić navodi kao začetnike Kukavičina pohoda na Mostar čaušlaragu »Hiserlichia« iz Mostara i Ali-efendiju »Scaranbega« Skopljaka i ističe kako su zbog toga na osnovi posebnog fermana 4 ili 5 maja 1761 (prvi dan bajrama) pogubljeni, a glave im istu noć poslate u Carigrad. Kroničar Mula Mustafa Bašeskija bilježi sub a. 1173 (trajala od 25. VIII 1759 do 12. VIII 1760) kako se Mehmed paša 29. maja, dakle godine 1760, digao na Mostar i zatražio da mu se izruče tri osobe. Međutim Mostarci napadnu na pašu — veli Bašeskija — i ubiju mu tri-četiri čovjeka. Vezir o tome pošalje izvješće u Carigrad, ali ni Mostarci ne ostadoše skrštenih ruku. Naprave tužbu Dvoru, na kojem su uvijek imali moćne i uplivne ljude, kako paša Kukavica zatire muslimane u Bosni i Hercegovini.³⁰ Posrijedi su, na svu priliku, bile vrlo velike stvari, ili pak nečija jaka intervencija ispred Mostaraca, jer uskoro doista dođe ferman kojim se Mehmed paša opoziva s položaja bosanskog namjesnika, a poslije je on, kako ćemo vidjeti, i glavom platio. Mehmed paša je skinut s Bosne, a na to mjesto postavljen Muhsin-zade Mehmed-paša negdje u drugoj polovini augusta 1760, jer je već 4. septembra, kako bilježi sutješki ljetopisac, stigao u Travnik kaimekam novoga paše. Očito se požurivao Kukavičin odlazak, jer je već 11. septembra krenuo iz Travnika. O njemu Benić, zanimljivo, tom prilikom ovako zaključuje u svome ljetopisu: »I diže se dobari Agi Mehmed-paša, dictus Kukavica; al nie, već sivi soko«. Na putu iz Travnika Mehmed paša se posebno zadržao u Sarajevu i tu uzeo od sarajevskih prvaka mahzare da je dobra bila njegova vladavina.³¹ Iz toga se daje zaključiti da je paša prozreo iz samoga fermana ili nekim drugim načinom da je njegov premještaj posljedica onih tužbi i da ga čekaju još veći događaji. A tako je doista i bilo.

Ivan Frano Jukić, koga je dijelilo devedeset godina od-toga događaja, bilježi nam u svom navedenom djelu, a po njemu onda još Knežević, Batinić i Prelog, kako je Mehmed-pašu još u putu za Carigrad stigao drugi ferman kojim se zahtijeva od njega da odmah »ispije fildžan«, t. j. otrov, i kako je tako i bilo. Ta se vijest, međutim, teško može održati kao pouzdana. O ovome pitanju daju nam nešto drugačije podatke drugi izvori do kojih se svakako može mnogo više držati. Mehmed Süreyya navodi da je Mehmed paša iz Bosne otišao u muharemu 1174 (13. VIII—11. IX 1760) najprije kao namjesnik u Janinu (Epir), a tu onda u mjesecu džumazel-aharu (8. I—5. II 1761) lišen svih časti pa prognan u Resmo (Retimo) na

²⁹ Bašagić, Kratka uputa, str. 104.

³⁰ Knežević (o. c. p. 72) ističe kako je ta tužba upućena na janičaragu u Carigradu (što je vrlo vjerovatno) i preko mletačke vlade. Taj drugi podatak teško da će biti tačan a i to da bi se mletačka vlada primila toga posla protiv Mehmed-paše, koji je s Mlečkim stajao u vrlo dobrim odnosima, dapače, dostavljao im i podatke najveće tajnosti o samim svojim pripremama za pohod na Crnu Goru 1756. Opširnije o tome vidi u navedenoj studiji od N. Tomića.

³¹ Jelenić, o. c. p. 20.

Kreti i tu pogubljen.²² Na istome mjestu autor donosi i to, da je pogubljen u mjesecu zilkadetu 1174, dakle negdje u mjesecu junu ili, tačnije, između 4 VI i 3 VII 1761 godine. Na ovo nadovezujemo još dragocjenije podatke sutješkog ljetopisca Benića, koji sub anno 1761 nam daje, dapače, i nešto detaljnije podatke ne samo o smrti Mehmed-paše, nego, što je naročito važno, i o uzrocima njegova pada i pogibije. On o tome ovako piše i sudi: Car smače Hadži Mehmed-pašu Kukavicu, a glavu mu, otsječenu u »hadi« (valjda adi — Kreta), gdje je bio prognan, dade donijeti u Carigrad i staviti je na tas ili kamen, gdje se među glave krivaca, da bi se ulio veći strah drugim vezirima. Tome je uzrok bilo ovo: 1. Što je hinlu (prevaru) činio u haraču, prikazujući caru toliko godina manje teskera, a kupeći više od raje poreza. 2. Što isprodava po Krajini kapetanske (ili: kapetanima) topove i džebhanu što je bijaše car poslao. 3. Što je dizao vojsku na Mostar. 4. Što se nadmetao za bosanski pašaluk s carevim zetom i što se time učini sramota carevom zetu. 5. Što je bilo i drugih krivica.^{23a}

U svoje vrijeme Mehmed paša je bio, svakako, u velikoj milosti Dvora, a to se vrlo dobro vidi po onom njegovom brzom napredovanju. Prije nego je završio svoje zadužbine, za uzdržavanje tih objekata i njihovih službenika, pored koristonosnih objekata, koje je on u tu svrhu pogradio, isposlovao je od sultana darovnicu (berat), kojom mu se daruje jedan čifluk, i drugu, prema kojoj će se dio službeničkih plaća podmirivati iz zakupnine hercegovačke vojnugan-mukate, ciganske džizije bosanskog ajaleta i iz zakupnine poreza na toware koji dolaze na sarajevsko tržište.

Mehmed paša je bio vrlo imućan čovjek i živio, što se kaže, na veliku nogu. Njegov dvor u Travniku, što ga je uzdržavao narod posebnom daćom, t. zv. t a k s i t o m, vrlo je mnogo trošio. Da se to vidi, navodim jednu njegovu bujruđiju od 22 ramazana 1168 (2 VII 1755), kojom od naroda traži da mu se što prije pošalje u Travnik samo na račun budućeg zimskog taksita 3200 oka (4096 kg) soli i 1000 oka (1280 kg) meda!²³ A to je samo jedan mali dio namirnica koje su se kupile u narodu dva puta godišnje. No, mi po tome njegov život ipak ne možemo označiti raskošem i razbacivanjem, jer same njegove zadužbine kazuju da je mislio i na svoju okolinu. Ali se ovdje nameće jedno drugo pitanje. Brojni objekti, koje je on o svome trošku izgradio, kazuju nam da je njegovo bogatstvo nadilazilo imućstvene prilike svakog tadašnjeg trgovca grosista i zaima u zemlji. S pravom se samo od sebe postavlja pitanje, odakle mu toliko blago, da izgradi onoliko broj objekata kojem nema premca ni u sedamnaestom stoljeću, a pogotovu u ono vrijeme. Nije poznato, da se bavio kakvom trgovinom, koja je i opet morala biti vrlo unosna, a živio je daleko izvan vremena, kad su turske čete osvajale nove zemlje i iz njih dovlačile bogat plijen. Moglo bi s pravom pomišljati, da je to blago, bar dobrim dijelom, uzeo od samoga naroda putem raznih nameta, učenja i harača, koje je on, kako smo vidjeli, nemilosrdno utjerivao. A i N. Tomić, govoreći u spomenutom svom radu o njegovim pripremama za pohod na Crnu Goru godine 1756, posebno

²² Bašagić, Znameniti Hrvati, str. 46. — Zanimljivo je, da se s time u načelu podudara i ono što je o tome pisao u Padovi Ivan Lovrić na osnovi podataka koje je sigurno dobio od Soćivice, a ovaj od svojih jataka: »U međuvremenu (tj. 1760) bude travnički paša pozvan u Carigrad, gdje su mu, kako se misli, otsjekli glavu zato što je bio suviše nasilan prema svojim podanicima i što je bio namislio da opljени Mostar.« (str. 200).

^{23a} Jelenić, o. c. p. 22.

²³ F. Spaho, Pobuna u tuzlanskoj srezu polovinom osamnaestog vijeka, Glasnik Zem. muzeja, XLV/1933, str. 76.

ističe njegovu gramzljivost za novcem i navodi neke detalje o tome. Međutim to sve dobrim dijelom opovrgavaju druge činjenice, i pitanje porijekla njegova blaga ostaje neriješeno. Mehmed-paša je došao u Bosnu godine 1752 kao hadžija. To znači, da je već tada bio bar toliko imućan, da je mogao obaviti hodočašće u Meku. A tu misao još više pobija činjenica, što je svoje zadužbine u Bosni počeo graditi, kako ću kasnije i dokumentarno pokazati, još godine 1752, i prije nego je postao paša, dakle neposredno poslije dolaska u Bosnu. Iz toga se vidi, da je akumulacija njegova bogatstva bila već tada velika i da se Mehmed paša pri samom dolasku u Bosnu, a može biti i prije toga, odlučio na podizanje svojih zadužbina.

II

ZADUŽBINE

Istakao sam da je paša Kukavica podigao u Bosni preko osamdeset raznih objekata. Taj broj podigao je u vremenu od 1752 do 1758, a nešto poslije te druge godine nastalo je još nekoliko njegovih zadužbina. Od tih prvih osamdeset objekata četiri su džamije, jedna medresa, četiri mekteba, pet ćuprija, jedan sabilj, četiri česme, tri karavan-saraja, jedan hamam, te jedan bezistan s više dućana. Te su građevine podignute u osam mjesta: u Foči, Goraždu, Prijepolju, Sarajevu, Visokom, Travniku i u dva sela kod Travnika, Vitezu i Šhimenima. Od tih svih objekata znalo se tek za neke u Foči, Sarajevu i Travniku, dok su oni u Goraždu, Prijepolju, Visokom i u ona dva sela kod Travnika ostali potpuno nepoznati. Danas smo, međutim, u mogućnosti, da saznamo i sitne podatke o svim tim objektima. U Vakufskoj direkciji u Sarajevu našao sam prepis njegove vakufname, i ovdje iznosim iz nje sve značajnije podatke o tim zadužbinama.⁵⁴

Vakufnama nosi datum 15 zil'kade 1171, t. j. 21 jula 1758 godine. Toga ju je dana Mehmed paša legalizirao u samom saraju (saraji älide) bosanskih valija u Travniku pred travničkim kadijom u prisustvu postavljenog mutevelije, nekog Ali-efendije, sina Husejnbegova. Iz isprave se vidi, da je o svome trošku sagradio i toga dana zavještao ove objekte:

1. Džamiju u kasabi Foči
2. Medresu u Foči
3. Mekteh u Foči
4. Česmu (sebili äbi leziz) u Foči
5. Veliki most na Drini u Foči
6. Veliki most na rijeci Čehotini u Foči
7. Veliki most na Limu u kadiluku Prijepolje
8. Veliki most na Drini u kasabi Goraždu, kadiluk Čajniče
9. Veliki most na rijeci Bosni u kasabi Visokom, kadiluk Sarajevo

⁵⁴ Original Mehmed-pašine vakufname nije se sačuvao. Ja sam se služio ovjerenim latiničnim prijepisom u Vakufskoj direkciji u Sarajevu (dosije vakufnama, br. 696). Taj prijepis potječe iz defteri-hakanije u Carigradu, a napravljen je god. 1939 ili nešto prije te godine na molbu Vakufske direkcije u Sarajevu ili Mehmed-pašinih potomaka u vezi s jednim sporom koji se dugo rješavao između Mehmed-pašinih potomaka i Vakufske direkcije. Dosije velikog broja akata, koji rade u tome sporu i u kojima ima zanimljivih sitnijih podataka o Mehmed-pašinom vakufu, ima broj 15.107 u god. 1939.

10. Džamiju u Duradžlik-mahali u Sarajevu.
11. Mekteb u istoj mahali
12. Sebilj (sebilhāne) u Sarajevu
13. Džamiju u kasabi Travniku
14. Mekteb na istom mjestu
15. Tri česme (sebili ābu revān) u istom mjestu
16. Mekteb u selu Vitezu u kadiluku Travnik
17. Džamiju u selu Slimenima u istom kadiluku.

Za uzdržavanje tih zadužbina legator je, dalje, sagradio i zavještao:

1. Karavan-saraj u Foči
2. Hamam u istom mjestu
3. Sedam dućana u istom mjestu
4. Čifluk Mokro u sarajevskom kadiluku, koji posjeduje na temelju carske temliknāme
5. Dva karavan-saraja u kasabi Prijepolju
6. Dućan u istom mjestu
7. Bezistan u Travniku i posebno dva dućana u istom mjestu.

Legator je odredio da mutevelije toga vakufa budu njegovi izravni potomci i ostavio ove odredbe u pogledu plaćanja službenika i drugih troškova:

Službenici i objekti u Foči

Od kirije koristonosnih objekata:

1. Drugom imamu	dnevno	5 akči
2. Drugom mujezinu	"	2 "
3. Ferašu i kajimu	"	3 "
4. Devrihanu	"	2 "
5. Drugom devrihanu	"	1,5 "
6. Muderisu	"	10 "
7. Mualimu	"	5 "
8. Vaizu	"	5 "
9. Vrataru džamije	"	3 "
10. Džabiji	"	3 "
11. Za hasure i svijeće u džamiji	"	10 "
12. Sujoldžiji	"	3 "
13. Za uzdržavanje vodovoda	"	2 "
14. Za uzdržavanje džamije	godišnje	50 groša
15. Za uzdržavanje ćuprije na Drini	"	10 "
16. Za uzdržavanje ćuprije na Čehotini	"	10 "

Od prihoda ciganske džizije (cebrān cizyesi) bosanskog ajaleta, kojeg je dio beratom darovan legatoru:

1. Imamu	dnevno	6 akči
2. Hatibu	"	5 "
3. Vaizu	"	5 "
4. Prvom mujezinu	"	4 "

5. Mualimu	dnevno	6 akči
6. Ferašu	„	4 „
7. Za rasvjetu džamije	„	6 „
8. Za uzdržavanje vodovoda i česme	„	7 „

Od prihoda hercegovačke vojnugan-mukate:

1. Kurrā-u	dnevno	20 akči
----------------------	--------	---------

Čuprije na Limu, u Goraždu i Visokom

Od kirije uvakufljenih objekata:

1. Za uzdržavanje čuprije na Limu	godišnje	10 groša
2. Za uzdržavanje čuprije u Goraždu	„	10 „
3. Za uzdržavanje čuprije u Visokom	„	10 „

Službenici i objekti u Sarajevu

Od kirije uvakufljenih objekata:

1. Mualimu	dnevno	10 akči
2. Sebiljdžiji	„	6 „
3. Sujoldžiji	„	1 „
4. Za uzdržavanje sebilja	„	2 „
5. Za uzdržavanje mekteba	„	3 „
6. Gazi Husrevbegovu vakufu za vodu za sebilj	„	1 „
7. Za uzdržavanje džamije	godišnje	10 groša

Od prihoda đumruka na tovare koji se dogone u Sarajevo:

1. Mualimu	dnevno	15 akči
----------------------	--------	---------

Službenici i objekti u Travniku i okolini

Od prihoda hercegovačke vojnugan-mukate:

1. Vaizu džamije u Travniku	dnevno	2 akči
2. Hatibu	„	3 „
3. Imamu	„	8 „
4. Derslamu	„	2 „
5. Devrihanu	„	2 „
6. Sallahanu	„	1 „
7. Trećem mujezinu	„	2 „
8. Kajimu	„	3 „
9. Ferašu	„	3 „
10. Mualimu u Travniku	„	5 „
11. Za rasvjetu džamije u Travniku	„	8 „

Od kirije uvakufljenih objekata:

1. Za rasvjetu i kandilje džamije u Travniku	dnevno	13 akči
2. Kurrā-u	„	5 „
3. Sujoldžiji	„	1 „
4. Za uzdržavanje vodovoda i česama	„	2 „
5. Vaizu koji će vaziti uz bajrame	„	1 „
6. Mutevelji vakufa	„	6 „

7. Pasvandžiji bezistana	dnevno	3 akči
8. Imamu džamije u Slimenima i mualimu	„	3 „
9. Mualimu mekteba u Vitezu	„	5 „

Nakon tih odredaba o plaćama službenika i uzdržavanju samih objekata legator je posebno odredio, da se (svake godine) višak prihoda, kad se podmire plaće službenicima i troškovi za uzdržavanje objekata, podjednako podijeli njegovim izravnim potomcima, i muškim i ženskim.³⁵

Određuje se, dalje, da se eventualni višak novca, koji je određen za uzdržavanje (opravak) objekata, pripaja glavnici.

Na kraju se propisuje, da hasbi-naziri (počasni nadzornici) toga vakufa budu bosanske valije.³⁶

Od tih svih objekata danas su još čitavi džamije u Foči i Sarajevu, karavansaraj u Foči i djelomično bezistan u Travniku. Ostalo je sve podavno propalo, najvećim dijelom, svakako, uslijed elementarnih nepogoda — požara i poplava. Međutim, o poštosti tih objekata, i propalih i postojećih, sačuvalo se nešto podataka i na drugoj strani, osim vakufname, pa ću na temelju te građe i vlastitih zabilježaka s terena поблиže razmotriti neke Mehmed-pašine zadužbine.

GRADEVINE U FOČI

DŽAMIJA je sagrađena u najprometnijem dijelu stare Foče, u Prijekoju čaršiji. Stoji na zaravanku iznad današnjeg upravnog središta grada i svojom kamenom munarom, uz susjednu Carevu džamiju, dominira cijelim mjestom. Masivna je to građevina s oblikovno uspjelom kupolom iznad središnjeg prostora i s visokom munarom od kamena tesanca. U tlocrtnoj šemi ima oblik čistoga kvadrata, kao i gotovo sve naše kupolaste džamije, s unutrašnjom osnovicom od 9,05 m.

U trijemu, umjesto kamenih stupova i kupolica nad njima, danas je običan jednostrešni krov na sistemu drvenih i priprosto obrađenih stupova, i ti današnji elementi mnogo odudaraju od kamenog masiva objekta i velike kupole nad njima. Sumnjam, da je takav trijem bio u početku. Mora da je prvotna konstrukcija popustila, pa su kupolice i kameni stupovi, koji su bili prekratki za jednostrešni krov, zamijenjeni današnjim materijalima.

Ulaz, što iz trijema vodi u unutrašnjost džamije, nema bogatstva arhitektonskog dekora naših starijih džamija, ali ipak privlači pažnju izradom samih drvenih krila na tim vratima. Obadva su krila na cijeloj svojoj površini ornamentirana nizom ukusnih kvadrata, koji se skladno rasprostiru na sve strane, te ovačim rozetama u vidu rascvjetalog cvijeta u središtu svakoga kvadrata. Cijela kompozicija odaje sliku lijepe vrijednosti. Kvadrati su postignuti u metanjem daščica u podlogu, a rozete dubljenjem u podlozi pomoću rezbarskog dljeta. Prvi motiv

³⁵ Tim stavkom vakufname legator, dakle, određuje i karakter svoga vakufa obzirom na upotrebu prihoda; daje mu obilježje t. zv. evladijet-vakufa, tj. vakufa kod kojeg legatorovo potomstvo ima pravo na određeno uživanje iz tog vakufa. U ovome slučaju Mehmed-pašini potomci imaju pravo na fazlu, tj. višak prihoda.

³⁶ Iza toga bi trebali biti navedeni svjedoci legalizacije vakufname, ali u prijepisu, kojim sam se služio, nema toga dijela isprave. Sigurno to mjesto nije prepisano s teksta u defterhakaniji, jer se držalo, da taj dio isprave nema važnosti za potrebe, s kojih je tražen prijepis. Ali, sudeći po vakufnamama drugih carskih namjesnika toga vremena, tu su sigurno kao svjedoci navedeni najvećim dijelom službenici valijina dvora.

pripada inventaru orijentalnih umjetnosti, gdje je intarziranje bilo vrlo razvijeno, a s Turcima se raširilo i u naše strane, ali je motiv same rozete posve originalne, domaće koncepcije. Taj posljednji motiv sreća se na mnogo mjesta i u fočanskim kućama, a tu su ga, zna se pouzdano, oblikovali domaći majstori, iz neposredne okoline Foče, pa je, prema tome, i onaj ornamenat na džamijskim vratima potekao iz ruku tih istih majstora.

Unutrašnjost džamije resi mihrab i minbera dosta čednih dimenzija, ali s mnogo više pretenzija za umjetničkim izražajem, nego što ih nalazimo na samome ulazu. U stražnjem dijelu prostora, iznad samoga ulaza i na cijeloj širini između bočnih zidova izgrađen je i mahfil, koru slična galerija, koja znatno povećava džamijski prostor. Nose je drveni stupovi s profiliranim bazama i izrezbarenim jastucima.

Mada je džamija građena u doba naglog pada turske umjetnosti na čitavom državnom području, ipak pokazuje još razvijen smisao njenih majstora za oblicima. O tome jasno svjedoči visoka munara, što se uzdiže s desne strane objekta iz četverokutnog kamena podnožja, i sama kupola, koje se oblik približava pravilnoj kaloti. Iako ispod šerefeta na munari i vijencu ispod kupole na vanjskoj strani nema nikakve ornamentalne muskulature, obadva ta elementa svojom veličinom i proporcijama djeluju ellegantno i dopadljivo na motrioca.

Iznad ulaza u džamiju ugrađena je kamena ploča veličine 53 : 53 cm, a na njoj je uklesan natpis o gradnji objekta u četiri turska dvostiha. Na kraju je brojkama data hidžretska godina 1165 (trajala od 20 XI 1751 do 7 XI 1752), a u samome natpisu osnivač se navodi imenom *Hadži Mehmed-beg i u čast čaušbaše šultana Mahmuda*. Prema tome, a i onome što sam naprijed naveo o Mehmed-pašinom službovanju u Bosni, džamija je nastala u građevnoj sezoni hidžretske godine 1165, dakle godine 1752. Po tome kratkom razmaku (tj. od proljeća pa do kraja septembra 1752 godine, kad je Kukavica imenovan pašom) da se zaključiti, da je odluka o podizanju te džamije sazreła u Mehmed-paši kao sinu Foče i prije njegova dolaska u Bosnu. I ona se, svakako, počela graditi prije svih ostalih Mehmed-pašinih zadužbina. Mehmed paša je sagradio u Bosni, kako znamo, četiri džamije, ali jedina ta u Foči ima kupolu i bogatiji građevni oblik. Iz toga se, očito, vidi želja legatora, da najbolji i najprvi spomen ostavi u svom zavičajnom mjestu. A to se razabire i iz same vakufname, u kojoj se ta džamija i drugi Mehmed-pašini objekti u Foči navode na prvome mjestu.

MEDRESA I MEKTEB. Obadvije te ustanove bile su, bar u posljednje vrijeme, u jednoj zgradi. Bila je to prizemna građevina od miješanog materijala, drveta i ćerpića, kao i većina drugih medresa i mekteba u Bosni, a protezala se u jednom krilu između džamije i susjedne ulice (čaršije), s lijeve strane džamijskog dvorišta. Do same ulice bile su dvije oveće prostorije. U prvoj, većoj, bio je mekteb, a druga, odmah do nje, bila je *dershana*, u kojoj su učenici medrese slušali predavanja. Od dershane dalje prema džamiji nizalo se nekoliko soba (ćelija) u kojim su stanovali učenici medrese.

Od popravaka koji su kasnije vršeni na toj medresi poznat mi je samo jedan iz god. 1845. U to ime potrošen je 41 groš.⁵⁷ Poslije je medresa proširena izgradnjom i onog današnjeg desnog krila. Bilo je to god. 1899. U principu je analogan onom na

⁵⁷ Neregistrirane isprave u arhivu porodice Muftića u Orijentalnom institutu u Sarajevu.

lijevoj strani, samo su dvije veće prostorije do ulice izgrađene u dvije etaže, jedna iznad druge. U prizemnoj je otvorena kavana za okolnu čaršiju s ulazom izravno s ulice, a ona gornja određena je za dershanu. I tu su izgrađene u daljnjem nizu ćelije za učenike, a iza njih, do same džamije i iza munare, i kuhinja za učenike. Taj je dio danas čitav i prilično očuvan, mada je i on od drveta i čerpića.

Onaj pak lijevi dio vremenom je dotrajavao, pa je god. 1926 vakuf izvršio na njemu temeljiti prepravak. A dok je bio cio, činio je s desnim traktom u odnosu na džamiju zanimljivo tlocrtno rješenje, koje je, očito, napravljeno po uzoru velikih medresa Carigrada i drugih mjesta na Istoku, gdje je većina boljih medresa postavljena baš tako, u dva trakta, koji se steru uz samu džamiju i s dvije strane dvorišta, koje je bilo zajednički prostor i džamije i medrese. Takvih primjera nije bilo nigdje u drugim mjestima u Bosni.

Mehmed-pašina medresa najmlađa je ustanova i objekt te vrste u Foči. Prije nje bile su tu još barem dvije medrese, po imenu poznate, ali su obadvije propale namnogo prije Kukavičina vremena, i tako je Mehmed-pašina medresa, sagrađena svakako odmah poslije džamije, bila u svoje vrijeme jedina takva ustanova u Foči. U njoj su kao muderisi služili članovi fočanske porodice Muftića, koji su bili još fočanske muftije i šejhovi tekije Pod Borom. U posljednje vrijeme medresa je uslijed slabih prihoda tek životarila, a potpuno je prestala s radom nastankom Drugog svjetskog rata.

KARAVAN-SARAJ sagrađen je u neposrednoj blizini džamije i medrese, na suprotnoj strani ulice (čaršije) ispred spomenutih objekata. I danas je čitav. Nije to karavan-saraj u pravom smislu te riječi, mada se tako u vakufnami zove, jer su stari karavan-saraji građeni uvijek u tri ili četiri trakta oko središnjeg otvorenog dvorišta, a ovaj Kukavičin nema uopšte dvorišta i cio je pod jednim, četverostrešnim krovom. To je zapravo han, samo većih dimenzija i nešto razvijenijeg prostornog rješenja. Građen je u dvije etaže, od kojih je ona donja sva od kamena, a gornja od čerpića i drveta (kanatna konstrukcija). Dolje su tri prostorije. Dvije su do ulice, i jedna od njih je kahvodžak, gdje je sjedio zakupnik hana ili handžija i tu dočekivao putnike kavom, a u drugoj je bila spremnica za žito (hambar), kakvu su imali i svi drugi veći hanovi. Pozadi tih dviju soba proteže se na cijeloj dužini objekta treća prostorija, staja za kiridžijske konje. Taj prostor (17,70 : 9,15 m) dobro je osvijetljen nizom niskih a širokih prozora, koji su uzdignuti do samog stropa, a parapete im u debelom zidu skošene, tako da je svjetlo koso upadalo u unutrašnjost. Po sredini staje su u uzdužnoj osi četiri jaka drvena četvrtasta stupa koji prenose teret gornje etaže i, ujedno, u neku ruku dijele prostor u dva dijela, kako se on članio i obzirom na sam smještaj konja. Tu su se konji vezali uz dva nasuprotna i duža zida, te su u tu svrhu uz te zidove bile izgrađene i jasje.

U tu staju i druge prostorije hana vodi vrlo prostran i otvoren hodnik. Širina mu iznosi upravo 4,00 m, a tolika veličina data je radi toga, da kroza nj može u staju proći i konj pod tovarom. Na vanjskoj strani, prema ulici, ulaz je jako naglašen polukružnim kamenim lukom u gornjem dijelu, a na onom mjestu, gdje počinje staja, izgrađena su teška drvena vrata na dva krila koja su se preko noći zatvarala.

Iz toga hodnika vodi i jednokrako drveno stubište na kat. Najprije se izlazi na divhanu, prostran i slobodan prostor, na koji se veže pet soba za konačenje putnika. Sve te sobe namijenjene su, po starom običaju, zajedničkoj upotrebi i u svakoj je sobi ležalo po više putnika jedan do drugoga na uzdignutom drvenom podiju ili, kako ga zovu u Foči, *palatama*, koje su se protezale do prozora i od zida do zida. Između dviju odaja u zapadnom dijelu hana izgrađen je još jedan odžak s ulazom sa divhane, a na njemu je bilo obično ognjište. Na njemu su sami putnici spravljali sebi hranu. Odaja, što se veže uz taj kahvodžak i prostire na sjeverozapadnom uglu kata, kasnije je nešto smanjena zidom od običnog pletera, i time se otvorio novi prostor, prolaz do *abdesthane* koja je bila napravljena na vanjskom rubu vanjskog zida za pranje putnika.

Iz prošlosti toga hana poznato mi je samo to, da mu je godišnja zakupnina iznosila stotinu groša. To se vidi iz jednog nedatiranog obračuna Mehmed-pašina vakufa u Foči (svako iz prošloga stoljeća), a u njemu se još veli, da se han *odstari*na izdaje pod tu cijenu.³⁸

U posljednje vrijeme staja toga hana stajao je prazan, neiskorišten, a na katu bijaše skladište ljekovitog bilja. Godine 1953 Narodni odbor sreza u Foči odlučio je prepraviti taj objekt i ponovo ga vratiti staroj namjeni za konačenje putnika. Projekt za tu restauraciju dali su ing. Finci i ing. Taubman iz Sarajeva, i radovi su već izvedeni. Prema toj novoj zamisli prostor, gdje je bila staja, pretvoren je u restoran, a gore na katu, koji je posve nanovo izveden, sobe za konačenje.

MOSTOVI. U vakufnami se navodi da je Mehmed paša sagrađio u Foči dva mosta, jedan preko Čehotine, koja u Foči utiče s desne strane u Drinu, a drugi na samoj Drini. Obadva su bili, na svu priliku, od drvenog materijala i davno su propali. Onaj na Čehotini stajao je vjerovatno ispod Pazarišta, na izlazu iz Donje čaršije, na onom mjestu, gdje je bio i do posljednjeg rata. Što se pak tiče onoga na rijeci Drini, nije još sigurno gdje je upravo stajao. Može se sa sigurnošću reći samo to, da je bio ili u sjevernom predjelu grada, u današnjem Donjem Polju, upravo ondje, gdje je današnji željezni most, ili pak na današnjem Brodu, pet km južno od grada. Ako uzmemo doslovno smisao vakufname u kojoj se navodi da je taj most preko Drine sagrađen u *kasabi Foči*, onda bi se, svakako, prije odlučili da ga smjestimo u Donje Polje, gdje se još početkom 17 stoljeća spominje prelaz lađom.³⁹ Danas se u Foči ne zna da je kada na tome mjestu bio prije 1878 ni most, niti običan prelaz demijom.⁴⁰

Međutim, nije isključena mogućnost da je taj Kukavičin most preko Drine stajao, kako sam naveo, i na današnjem Brodu, na temeljima jednog starijeg drvenog mosta, koga još polovinom sedamnaestog vijeka opširnije opisuje Evlija Čelebija i navodi, da je zadužbina još sultana Sulejmana.

³⁸ Neregistrirana isprava na istome mjestu.

³⁹ E. Fermezdžin, *Acta Bosnae*, Zagreb 1892, str. 342 — Dr. F. M. (Zagreb), Dva savremena izvještaja o Bosni iz prve polovine XVII stoljeća. G Z M XVI/1904, str. 258.

⁴⁰ Drugi prelaz demijom preko Drine u Foči za koji se i danas zna bio je uz središnji dio grada, pod Spilama, ali tu nema mjesta mostu.

GRADEVINE U SARAJEVU

U tome je mjestu Mehmed-paša sagradio tri objekta: džamiju, mekteb i sebilj, a od njih se do danas očuvala jedino džamija.

Mehmed-pašina džamija u Sarajevu podignuta je u blizini Baščaršije, u Patkama. To je ona današnja džamija u početku ulice Sagrdžije. Sama zgrada građena je od ćerpića i prekrivena četverostrešnim krovom i ćeremitom. Munara je od kamena tesanca i nema visine kao ona kraj Mehmed-pašine džamije u Foči, ali je dosta elegantna i odaje preciznu tehniku kojom se izvodila. Džamija je sagrađena i, čini se, nešto proširena na temeljima jednog starijeg objekta te vrste. To je džamija Duradžik Hadži-Ahmeda, nastala još prije 1554 godine. Muvekit iznosi podatak da je ta džamija izgorjela i da je Mehmed-paša na njezinim temeljima sagradio svoju džamiju.⁴¹ Bilo je to god. 1755 (1168), kako se to vidi iz natpisa nad ulazom u tu džamiju, što ga je spjevao poznati onovremeni pjesnik i kaligraf Sejh Mehmed-efendija Kuranija s pjesničkim imenom Mejli (umro 1781). Prema tome, Mehmed-pašina džamija u Sarajevu započela se graditi poslije one u Foči, a dograđena je do tri godine poslije te prve.

Mehmed-pašin sebilj stajao je na samoj Baščaršiji nešto niže onog današnjeg od drvenog materijala. Sagrađen je, kako nas izvješćuje Mula Mustafa Bašeskija, god. 1754, dakle na godinu prije džamije, a bio je čitav i služio svojoj svrsi do oko god. 1858. To saznajemo iz jedne vijesti iz god. 1868 u onovremenom sarajevskom listu »Bosna«, gdje se tada veli da je Mehmed-pašin sebilj na Baščaršiji bio do prije deset godina.⁴² Do godine 1868 na mjestu Mehmed-pašina sebilja stajala je, prema istom izvoru, gradska stražarnica, a tada je uklonjena i na istom mjestu sagrađen novi sebilj, za koji tasove besplatno izradiše susjedne kazandžije, a sindžire (lance za tasove) demirdžijski (gvoždarski) esnaf. To je onaj sebilj, kojeg možemo vidjeti još na nekim starim fotografijama i koji je služio svojoj svrsi do god. 1891, kad bi porušen i na njegovu mjestu izrađen onaj današnji drveni i god. 1913 prenesen na današnje mjesto. Prema tome sad imamo podatak, da onaj sebilj koji je radio do 1891, nije identičan s onim Kukavičinim iz osamnaestog stoljeća. No, moguće je, da je taj drugi sebilj bio sagrađen po koncepciji Mehmed-pašina sebilja. Koliko se može suditi po fotografijama i nekim drugim podacima, bješe to lijepa građevina. Malen i masivan objekat s jednom jedinom kvadratičnom prostorijom. Imao je otvore i slobodan pristup sa svečetiri strane, a završavao se blagim vijencem i malom masivnom kupolom te je slikovito djelovao u okolini. Unutra je tekla voda u posebno kameno korito, t. zv. sebilj kurnu, a odatle ju je grabio kevljijom poseban službenik i besplatno pojiio prolaznike. S tim spomenikom nestalo je i zadnjeg sebilja u našim krajevima, gdje ih je u minulim vijekovima bio, svakako, dobar broj. Voda za Mehmed-pašin, a sigurno i za onaj kasniji sebilj uzeta je nešto iznad Čekrekčine džamije iz Gazi Husrevbegova vodovoda, pa je zato Mehmed-pašin vakuf, kako se vidi iz vakufname, plaćao Gazi Husrevbegovom vakufu godišnje jednu akću.⁴³

⁴¹ Salih Hadžihusejnović, Muvekit, Tarihi diyâri Bosna (autograf u Orijentalnom institutu u Sarajevu) sub a. 1168.

⁴² Bosna, br. 116 od 31 VIII 1868.

⁴³ Naprijed sam naveo da je Mehmed-paša sagradio još jednu česmu u Foči i tri u Travniku. U vakufnami one se navode također pod imenom sebil i sebilhane, a ja sam ih ovdje tretirao i preveo kao obične česme iz dva razloga: 1. Malo je vjerovatno da je

Mehmed-pašin mekteb u Sarajevu bio je također u Patkama, a stajao je uza samu džamiju, s njezine istočne strane. To je obična bosanska kuća pod ćeremirnim krovom. Podignuta je, svakako, kad i sama džamija. Ta prva, Mehmed-pašina zgrada propala je u jednom požaru Sarajeva godine 1780,⁴⁴ pa je poslije opet obnovljena. Godine 1836 u tome je mektebu bio mualim neki Abdulah Halifa.⁴⁵ Mekteb je radio do iza okupacije (1878).⁴⁶ U zgradu je bila dovedena i voda iz susjedne česme sindžiruše što stajale kraj same džamije.⁴⁷

Biće da je na tome istome mjestu bio mekteb i prije paše Kukavice i da je izgorio zajedno s džamijom, pa ga Mehmed-paša Kukavica obnovio. Naslućujem to po tome, što se u jednom popisu sarajevskih mekteba, koji su stradali u požaru Sarajeva 1697, navodi mekteb i u Duradžik Hadži Ahmedovoj mahali.⁴⁸

GRADEVINE U TRAVNIKU

Mehmed-paša je vrlo zaslužan za razvitak Travnika. On je u tome mjestu, upravo u današnjoj Gornjoj čaršiji podigao, pored džamije, mekteba, triju česama i još nekih objekata, o kojima ću posebno govoriti, veći broj samih dućana, a oni su u ono doba mnogo značili za privredni razvoj onog dijela grada i cijelog mjesta. Doduše, i prije Mehmed-paše saraji bosanskih namjesnika bijahu, prema podacima kroničara Nikole Lašvanina, baš u tome dijelu grada, ondje, gdje su stajali i u posljednje doba, ali privredno središte grada bijaše sve dotada u današnjoj Donjoj čaršiji i na Varoši. Mehmed-pašine su građevine, izuzevši saraje, prvi javni objekti u današnjoj Gornjoj čaršiji, i oni su, bez sumnje, značili početak izgradnje čaršije u tome dijelu grada (Gornja čaršija) kojoj je sam Mehmed paša udario dobar temelj.

DŽAMIJA je sagrađena u neposrednoj blizini vezirskih saraja, upravo ondje, gdje je danas Hadži Alibegova džamija. Mehmed-pašina džamija davno je propala, i njena arhitektura nije nam poznata, ali je objekt na svu priliku bio isti, bar što se tiče veličine i krovne konstrukcije, kao i današnja Hadži Alibegova džamija. U jednom većem požaru toga dijela grada godine 1856 propala je i Kukavičina džamija i objekti u njenoj neposrednoj blizini. Mehmed-pašin vakuf nije bio u mogućnosti da džamiju obnovi, i njene zidine stršile su tu kojih desetak godina, a onda je godine 1867 ili nešto prije toga na tome mjestu podigao svoju džamiju Hadži Alibeg Hasanpašić (umro 1875) i svojim dvjema vakufnamama, jednom od

Mehmed-paša i u tim mjestima podigao prave sebilje, a pogotovo je nasigurno, da je u samome Travniku podigao tri takva objekta. 2. Takve ustanove trebaju i posebne službenike, sebilj-džije, a njima nema nikakva spomena u vakufnami, gdje se govori o tim »sebiljima« u Foči i Travniku. Uz onaj sarajevski, naprotiv, izričito se spominje i određuje mu se, kako je navedeno, posebna plaća. Biće, vjerovatno, da je sastavljač Mehmed-pašine vakufname izraz »sebil« upotrebio kao sinonim za »česmu«.

⁴⁴ Kronika Mula Mustafe Bašeskije, G Z M 1918, str. 60.

⁴⁵ Sidžil u Gazi Husrevbegovoj biblioteci, LXXIX, str. 171. O plaćama mualima u tome mektebu govore još dokumenti iz god. 1191 (1777) i 1250 (1834) u turskom arhivu u istoj biblioteci, br. 1174 i 474.

⁴⁶ H. Mehmed Handžić, Dva popisa sarajevskih mekteba, El-Hidaje, VI (Sarajevo 1943), str. 119—123.

⁴⁷ H. Kreševljaković, Vodovodi, str. 39.

⁴⁸ H. M. Handžić, o. c. p. 120.

2 V 1867, a drugom od 18—27 II 1874, ostavio velik prihod u privrednim objektima za uzdržavanje te džamije i nekih drugih svojih zadužbina.⁴⁰ Od stare, Mehmed-pašine džamije očuvala se, čini se, jedino munara.

Nema podataka gdje je bio Mehmed-pašin mekteb i one tri česme iz vakufname. Može se s pouzdanošću reći samo to, da je jedna od tih česama bila pred samom džamijom, s njene lijeve strane, ondje, gdje je donedavno stajala i Hadži Alibegova česma, za koju je on uredio i stari vodovod.

BEZISTAN Mehmed-paše Kukavice drugi je objekt te vrste u Travniku, a šesti i posljednji u Bosni i Hercegovini. Nekako u isto vrijeme nastao je još jedan jedan u Donjoj čaršiji, pod Čamilijom (današnjom Sulejmanijom) džamijom, a sagradio ga je zajedno s džamijom već spominjani bosanski namjesnik Čamil Ahmed-paša za vrijeme svog kratkog vezirovanja u Travniku, između prvog i drugog Mehmed-pašina namjesnikovanja u Bosni.⁴⁰ Kukavičin pak bezistan bio je zaseban objekt, a sagrađen je nešto istočnije od džamije u Gornjoj čaršiji, do samoga groblja i ona dva turbeta na raskrsnici putova. Imao je, kako se vidi iz vakufname, zasebnog službenika, pasvandžiju, koji je po noći čuvao robu u dućanima, kakav je bio običaj i u drugim bezistanima. I danas je djelomično očuvan, a odavno ne služi svrsi. Na zidu je sačuvan originalan natpis, uklesan u kamenoj ploči, a iz njega se vidi, da je objekt dogotovljen u mjesecu rebiul-aharu 1171, dakle između 13 XII 1757 i 10 I 1758 godine.⁴¹

GRAĐEVINE U DRUGIM MJESTIMA

GORAZDE. Mehmed-pašin most preko rijeke Drine u tome mjestu bio je od drvene građe i stajao, bez imalo sumnje, na onom istom mjestu, gdje je i onaj današnji, a to je pravac, kojim je vodio desni krak poznatog Carigradskog druma. Prema jednom podatku iz Dubrovačkog arhiva, što ga iznosi K. Jireček, na tome je istom mjestu sagradio most kao svoju zadužbinu još budimski paša Mustafa-paša (Sokolović) godine 1568.⁴² I to je, svakako, bio prvi most, koji je sagrađen preko Drine u tome mjestu.⁴³ Neposredno prije Kukavičina mosta u Goraždu bješe tu most što ga je podigao kao svoju zadužbinu bosanski namjesnik Kaba-Kulak Ibrahim paša. Sagrađen je godine 1730/31, odmah iza jedne poplave Drine,⁴⁴ ali nije bio duga vijeka. U godinama 1736 i 1737 bile su velike poplave Drine, i tada je ta rijeka, po podacima koje nam daju Muvekit i Kadić,⁴⁵ toliko narasla, da

⁴⁰ Prva se vakufnama, koliko znam, nije sačuvala ni u originalu, niti u prepisu, a druga samo u prepisu, koji se nalazi u sidžilu vakufnama u Vakufskoj direkciji u Sarajevu, sv. I, br. 1. Iz toga prepisa saznaje se za onu prvu vakufnamu od 1867 i da je ona napisana neposredno nakon izgradnje džamije na prostoru sagorjele Kukavičine.

⁴¹ Vakufnama kojom se predaje taj bezistan u vakuf za uzdržavanje džamije nad njim napisana je u Travniku pred sami kraj Ahmed-pašina vezirovanja u Bosni — 13 VIII 1757. Prema tome, biće da je tih dana i završen taj bezistan.

⁴² H. Kreševljaković, *Bezisteni u Bosni i Hercegovini, Naše starine*, II/1954, str. 241.

⁴³ K. Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku (s nje-mačkog D. Pejanovića, Sarajevo 1951)*, str. 133.

⁴⁴ Kroz Goražde je prošao god. 1550 mletački poslanik Čatarino Zeno na putu za Carigrad i u putopsnim bilješkama veli da se u tome mjestu prevezao lađom preko Drine (*Rad J. u g. akademije* 62, str. 97). Dakle, tada još nije bilo tu mosta.

⁴⁵ Muvekit, o. c., sub a. 1143. — *Kronika Kadića*, V, str. 85 (II dio).

⁴⁶ Muvekit, o. c., sub a. 1149. — *Kronika M. E. Kadića*, sv. VI, str. 193.

je odnijela mnoge mostove i nanijela veliku štetu u Foči, Goraždu i ostalim mjestima uzta svoje korito. Tada je, sigurno, odnesen i most Kaba-Kulak Ibrahim-paše, i tako je do petnaestak godina izatoga došlo je do gradnje Kukavičina mosta na tome istom mjestu. Kad je pak nestao taj Mehmed-pašin most, ne zna se. Sigurno je samo to, da je godine 1833 postojao tu nekakav most. Tada su na njemu vršeni popravci,⁶⁶ a uskoro izatoga i taj je propao, i putnici su se tu sve do godine 1870 prevozili lađom. Te posljednje godine izgrađen je tu novi most od drvenog materijala i predan prometu 30 augusta te godine. Biješe dug 210 aršina, hrastovinom popođen i čvrsto ograđen. Objekt je izgrađen zauzimanjem ondašnjeg bosanskog valiže Safvet-paše i prilozima naroda iz okoline. Sam Derviš-paša (Dedaga) Čengić priložio je u to ime 45.000 groša.⁶⁷ Taj drveni most postojao je sve do godine 1892, a tada bi zamijenjen modernim, željeznim.

VISOKO. Mehmed-pašina vakufnama je jedini poznati izvor u kojem se sačuvao spomen njegova mosta preko rijeke Bosne u Visokom. Stajao je u blizini današnjeg armirano-betonskog mosta iz 1928/29 godine. Bio je, bez sumnje, od drvenog materijala i vremenom je dotrajao ili pri nekoj poplavi Bosne naglo propao. Bilo je to svakako prije godine 1834, jer je tada izgrađen tu novi most i predat prometu za vezirovanja Davud-paše 7 oktobra te godine. To nam kazuje natpis, što ga je spjevao sarajevski muftija Šaćir efendija Muidović i koji je bio uklesan na posebnoj kamenoj ploči na tome mostu.⁶⁸

PRIJEPOLJE. U tome je mjestu, kako je navedeno, Mehmed paša sagradio i uvakufio dva karavan-saraja, jedan dućan i veliki most preko rijeke Lima. Nema nikakvih podataka o građevnim osobinama i daljnjoj sudbini tih objekata. Doduše, u prijepoljskoj čaršiji i danas stoje četiri hana (Rašidagin, Hadžagićev i dva Veseličićeva), a donedavno je bio i peti (Hadžipetrovićev), svi su veći i sa spratnom etažom, neki, dapače, imaju nadsvođen ulaz kao i onaj Kukavičin u Foči,⁶⁹ ali se ne zna, bi li koji od njih mogao biti Mehmed-pašina zadužbina. Ipak je moguće da su među njima i ti Mehmed-pašini, samo se kasnije prozvali po zakupnicima, kakav slučaj imamo i po drugim mjestima.

Mehmed-pašin most na Limu bio je također od drvenog materijala, a stajao je, svakako, na spomenutom desnom kraku Carigradskog drumu u blizini grada, gdje i danas stoji drveni most na putu iz Prijepolja u Pljevlje. Na tome istom mjestu kao vrlo važnom prolazu postojao je od davnina most. Tako ga spominje još od godine 1550 mletački poslanik Catarino Zeno i Evlija Čelebija polovinom sedamnaestog stoljeća.

VITEZ I SLIMENA. To su dva sela u okolini Travnika. U prvome je Mehmed paša sagradio mekteb, a u drugome džamiju i odredio prihode službenicima tih ustanova. Mekteb u Vitezu je davno propao i nema više ni sjećanja na nj, a džamija u Slimenima doskoro je bila čitava pa je i ona propala. Prema znanju mještana i

⁶⁶ Sidžil sarajevskog suda (u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu) LII, str. 42 i LXIII, str. 59.

⁶⁷ Bosna, br. 223 od 27 IX 1870.

⁶⁸ Kronika Kadića XXI, str. 404. — H. Kreševljaković, Visoko (poseban otisak iz »Novog behara« VIII/1934), Sarajevo 1934, str. 52.

⁶⁹ Podatke o tim današnjim hanovima u Prijepolju dao mi je mještanan Rifat Hadžagić, pravnik, na čemu mu i na ovome mjestu zahvaljujem.

Travničana bila je to zgrada s drvenom munarom. Prema tome, imala je tip ostalih bosanskih džamija s drvenom munarom, koje su odreda gradili domaći majstori dunderi. Do prije nekih šezdeset godina bila je to u pravome smislu džamija, u kojoj se i džuma klanjala, a tada je pretvorena u običan mesdžid i mekteb. Prema suhoparnim podacima, koje sam mogao dobiti u Travniku, objekt je potpuno propao negdje krajem Prvoga svjetskog rata ili nešto poslije toga rata. Danas se vide još samo gole zidine.

U vakufnami se određuje plaća imama i mualima u Slimenima, a mektebu u tome selu nema u toj ispravi spomena. Sigurno je legator pod imamom i mualimom u tome selu mislio jednu osobu (to se vidi i iz odredbe o berivima), te je tamošnji imam držao djeci predavanja u samoj džamiji, kako je to bilo, kako su mi kazivali, i u posljednje vrijeme.

NOVE MEHMED-PAŠINE GRADEVINE

U neposrednoj blizini Kukavićine džamije i karavan-saraja u Foči i danas stoji čitava stara sahat-kula, po kojoj se ravnao gotovo cio grad. U tome mjestu i danas postoji općenito poznata predaja da je taj objekt gradio Mehmed paša Kukavića. Dalje, iz nekoliko se dokumenata vidi, da je u Foči bila jedna tekija i turbe u tome mjestu i da su se uzdržavali iz prihoda Mehmed-pašina vakufa. Isto je tako i u Travniku bila jedna medresa, za koju se drži, da ju je gradio paša Kukavića, a to nam, dapače, potvrđuju i pisani dokumenti. U tome drugom mjestu postojao je, dalje, i jedan hamam kao vlasništvo Mehmed-pašina vakufa.

Nijednom tome objektu nema nikakva spomena u Kukavićinoj vakufnami od navedenog datuma. Pa ipak nema nikakva razloga, kako ćemo kasnije bliže vidjeti, da te objekte ne pripišemo paši Kukavici. Oni su se započeli graditi negdje poslije 21 VII 1758, kad je legalizirana vakufnama za one prve objekte, a svakako prije septembra 1760, kad je Mehmed paša već bio pao u nemilost i dignut s Bosne. Vakufnama o tim objektima nije poznata, a najvjerovatnije je, dapače, da je nije dospio ni napisati, pa se tako ne zna ni za izvore iz kojih su se ti objekti i njihovi službenici uzdržavali.

SAHAT-KULA U FOČI građena je od kamena i ima prizmatičan oblik od dna do vrha, kao i sve ostale sahat-kule u Bosni. Na rubovima, gdje se sastaju po dvije plohe, stavljeni su veći tesanci od sedre, a u ostalim dijelovima običan pritesani vapnenac. U horizontalnom presjeku objekt ima oblik četverokuta sa stranicama 3,10 : 3,20 m, a u visinu iznosi oko 16 m. U unutrašnjost se ulazi kroz vrlo mala vrata, kojih visina iznosi tek 95 cm, tako da se čovjek mora dobro pogeti kad prolazi na njih. Do vrha kule vodi četverokrako drveno stubište s podestima ili odmorima u uglovima. U gornjem dijelu, gdje je smješten sat i mehanizam za otkucavanje, nalaze se oveći i lijepo oblikovani otvori na svečetiri strane u obliku prozora na šiljasti luk. U donjim dijelovima ta četiri otvora smještena su četiri brojčanika s kazaljicama, a iznad njih su, u samim lukovima, slobodni otvori, kroz koje se širi zvuk zvona. Objekt se završava blaže naglašenim kamenim vijencem i oniskim šatorastim krovom od kamena klesanca s limenim pokrovom.

Iz jedne isprave od 3 džum. I 1260 (21 V 1844) saznaje se da je sat koji iskucava na toj sahat-kuli bio od nekoga vremena pokvaren i da se dobio sahačija radi popravka. Ta je isprava popis Fočaka za koje se pretpostavlja da će u tu svrhu

dati novčane priloge, budući da sam vakuf nema sredstava za taj popravak. Kako se iz toga popisa vidi, priloge je dalo petnaest osoba, a devet ih nije priložilo ništa.⁶⁰

Sahat-kula je radila sve do Drugog svjetskog rata, kad joj je sahat pokvaren i dijelovi razneseni. Posljednji sahačija koji je navijao i dotjerivao sat na toj sahat-kuli do Drugog svjetskog rata bio je Savo Starović iz Foče. Poslije Oslobođenja sat je popravljen, i sahat-kula je ponovno proradila.

Jedna sahat-kula, u biti istog oblika i materijala, kao i ona u Foči, sagrađena je uz Kukavičinu džamiju u Travniku. To je ona današnja uz Hadži Alibegovu džamiju. Pisanih podataka nema, ko ju je gradio, ali s obzirom na građevnu analogiju onoj fočanskoj i samo mjesto, gdje stoji, danas držim da i ona spada među te nove zadužbine Mehmed-paše Kukavice.

Godine 1822 bješe zvono na toj sahat-kuli pokvareno, pa je tada dobavljeno drugo iz Sarajeva.⁶¹ Cijela ponutrica i sat u toj kuli stradali su zajedno s džamijom u onom požaru 1856, te je i tu sahat-kulu obnovio Hadži Alibeg Hasanpašić godine 1872. Neke dijelove sata je popravio, a neke iznova načinio, a samo zvono dobio je tom prilikom odnekle iz onovremene Austro-Ugarske.⁶² U svojoj vakufnami od godine 1874 odredio je dvije stotine groša godišnje službeniku koji će voditi brigu oko sata na toj sahat-kuli. Tako je isto i njegova žena Dževahir-hanuma, kći nekoga Mustafa-efendije; do tri godine iza muževe smrti, tj. 13 V 1878 posebnom vakufnamom uvakufila daljne objekte i zemljišta za uzdržavanje te sahat-kule i nekih drugih zadužbina njenog muža.⁶³

Postoji više originalnih isprava iz prošloga vijeka iz kojih se vidi da je tada u Foči postojala tekija Hadži Mehmed-paše Kukavice i jedno turbe, koje se uzdržavalo, zajedno s tekijom, iz prihoda kršćanske džizije bosanskog ajaleta.⁶⁴

Ta tekija i danas postoji u Foči, a nalazi se na onom brijevu iznad Kukavičine džamije. Pripadala je nakšibendijskom derviškom redu. To je zapravo sklop objekata od glavne prostorije semahane, zatim dva turbeta i musafirhane. Ona je, po svjedočanstvu Evlije Čelebije, mnogo starija od Mehmed-pašina vremena, i, prema tome, Kukavica ju je samo obnovio i osigurao prihode iz kojih će se uzdržavati.

O onome pak turbetu nemamo dovoljno jasne pretstave iz sačuvanih dokumenata. Vrlo je vjerovatno i posve logično, da se radi o turbetu dvojice derviša, Bajazid-babe i Murat-babe, u sklopu same već istaknute tekije, koje tu spominje još Evlija Čelebija. Iz više se isprava vidi da je to turbe uzdržavano zajedno s džamijom i tekijom, vjerovatno po legatu paše Kukavice, iz kršćanske džizije bosanskog ajaleta (novac je slala blagajna bosanskog divana); također se iz tih isprava vidi i to da je to turbe imalo i turbedara. Posljednja poznata datirana isprava u kojoj se još navodi to turbe potječe iz godine 1254 (1839).⁶⁵ Međutim, iz načina stilizacije nekih isprava koji se odnose na to turbe može se shvatiti i to da je ono stajalo uz samu

⁶⁰ Neregistrirana isprava u arhivu porodice Muftića u Orijentalnom institutu.

⁶¹ Sidžil u G. H. biblioteci, LXIII, str. 28, 59.

⁶² Bosna, br. 344 od 28 I 1873.

⁶³ Prijepis vakufname u Vakufskoj direkciji u Sarajevu, sidžil vakufnama I, br. 2, str. 397-6.

⁶⁴ Neregistrirane isprave u arhivu porodice Muftića na navedenom mjestu.

⁶⁵ Isprava na istom mjestu i u istoj kolekciji.

Kukavičinu džamiju. No, na tome prostoru nema više ni traga nikakvom objektu te vrste, a ako je ono tu uopće postojalo, onda je bilo sagrađeno, vrlo vjerovatno, nad grobom nekog bližeg člana Mehmed-pašine uzlazne rodbine, možda jednog ili drugog roditelja.

MEDRESA Mehmed-paše u Travniku stajala je u Gornjoj čaršiji, na onom prostoru naprama njegovom bezistanu. Do danas se očuvao samo vanjski dvorišni zid s velikom kapijom i originalnim natpisom na kamenoj ploči više te kapije. Iz toga se natpisa vidi da je ta medresa zaista Mehmed-pašina zadužbina i da je građena hidžretske godine 1173. Ta je godina trajala od 25 VIII 1759 do 12 VIII 1760 i odnosi se svakako na početak gradnje objekta. Proizlazi, da je medresa dograđena kad je Mehmed-paša bio već definitivno napustio Bosnu, pa, prema tome, nije dospio ni napisati vakufnamu za svoje nove zadužbine, a niti mu je, vjerujem, ona padala na um u prilikama koje su uslijedile nakon one tužbe Mostaraca. Od same zgrade te medrese nije se ništa sačuvalo.⁶⁶ Neko vrijeme prije godine 1873 ta je medresa bila prazna, vjerovatno je i ona gorjela u onom požaru 1856, pa ju je te kasnije godine, 1873, popravio Hadži Alibeg Hasanpašić,⁶⁷ a vakufnamom je iduće godine ostavio ove godišnje prihode za održavanje medrese, učenika i službenika u njoj:

9000 groša za uzdržavanje učenika u toj medresi, »koju je sagradio blizu sudskog konaka u Travniku spomenuti Mehmed-paša Kukavica«;

150 groša za kandilje, koji će se paliti u mesdžidu i na šadrvanu te medrese;

400 groša službeniku »mualimu« koji će predavati Kur'an u toj medresi;

200 groša sujoldžiji za popravak česme što ju je sagradio Mehmed-paša u medresi, a popravio ovaj legator, te još triju drugih česama u blizini.

Otada se ta medresa zvala i Hadži Alibegovim imenom. Bila je čitava do god. 1925, i tada je porušena, a prihodi određeni za održavanje učenika bih preneseni na travničku Elči Ibrahim-pašinu medresu.

Ostaje nam još da razmotrimo i posljednju zadužbinu, hamam u Travniku, za koji sam rekao da je bio vlasništvo Mehmed-pašina vakufa. Po podacima, koje iznosi H. Kreševljaković u monografiji o bosansko-hercegovačkim hamamima,⁶⁸ taj je

⁶⁶ U samom dvorištu te medrese nalazi se nekoliko grobova s djelomično očuvanim nadgrobnim spomenicima visoke klesarske dekoracije. Tu su pokopane, kako se vidi iz samih natpisa, ove osobe:

— Veliki vezir i bosanski valija Mustafa-paša Jenišeherlija 1221 (1806). Oko groba je kameni oklop i na jednoj plohi uklesan zapis, da je nadgrobni spomenik podigao Sulejman-paša (Skopljak) godine 1231 (1816).

— Kapidžibaša Visoke porte (ser bevyâbin dergâhi âli) Nazif Mustafaga god. 1222 (1807).

— Behije-hanuma 3 džum. I. 1244 (11 XI 1828). Nad njenim je grobom kameni oklop, a s desne strane drugi, dječiji oklop (dijete Behije-hanume?) s muškim nišanima i godinom 1244 (1828/29). Oba su oklopa urešena bogatim arabeskama, kakve se sretaju i na nekim džamijama. Ta dva groba nekad je prekrivalo otvoreno turbe šesterokutne osnove i na šest kamenih stupova. Od toga spomenika do danas očuvao se samo kameni podij, na čijoj su sredini ti grobovi, i baze stupova, koje ne pokazuju uobičajeni kružni oblik, nego su, zanimljivo, nešto izdužene prema središtu spomenika.

— Do samog uličnog zida ima još jedan grob. Originalnog prednjeg nišana, na kojem je, vjerovatno, bio natpis, nema, i na njegovo je mjesto provizorno usađen neki noviji i bez natpisa. Sudeći po obliku zadnjeg nišana, tu je pokopana ženska osoba.

⁶⁷ Bosna, br. 390 od 15 XII 1873.

⁶⁸ Hamdija Kreševljaković, Banje u Bosni i Hercegovini (1462—1916). Drugo popravljeno i prošireno izdanje, Sarajevo 1952, str. 92.

hamam stajao ondje, gdje je bila podružnica Zemaljske banke za Bosnu i Hercegovinu (naprama katoličkoj crkvi, a nešto niže onog praznog prostora gdje je bila medresa). Bio je namijenjen samo ženama, a napušten nešto prije 1878 godine. Nema nikakvih pisanih podataka ko je i kada gradio taj hamam. Kreševljaković pak samo navodi da je nastao poslije 1697 i da je u šestom deceniju osamnaestog stoljeća postao vlasništvo vakufa Mehmed-paše Kukavice. Na osnovi toga zadnjeg podatka, a i po onom, što je rečeno u Mehmed-pašinih kasnijim zadužbinama, ja pak danas držim, da je i taj objekt gradio sam Mehmed-paša u centru svojih zadužbina novog Travnika, poslije 21 VII 1758 godine. To posebno potvrđuje blizina toga objekta prema Mehmed-pašinoj medresi koja je također, kako smo vidjeli, toga doba građena.

Kreševljaković navodi, da se u dvorištu banke sačuvalo nešto od ruševina toga hamama i da je taj objekt po unutrašnjem rasporedu bio sličan hamamu na Lončarici u Travniku. A po opisu toga hamama na Lončarici, čije je ostatke Kreševljaković također vidio i opisao, hamam paše Kukavice imao je dva halvata, kapaluk te prostoriju (šadržvan) za svlačenje i odmor ljeti.

III

POTOMSTVO

Istakao sam još u početku ovoga rada da je Mehmed paša Kukavica ostavio svoj rod u Bosni. On se granao na dvije glavne grane i do danas se održao. Jedna grana živi u Foči i Rogatici i nosi prezime K u k a v i c a. To je bočna linija Mehmed-pašina roda, i ne smatram potrebnim posebno se zadržavati na njoj u okviru ovoga rada. Druga pak grana njegova roda živi i danas u Travniku, a to su njegovi izravni potomci, današnji K u k a v č i ć i, ili, kako se radije i češće zovu, I b r a h i m p a š i ć i, i ovdje ću se samo tom drugom granom pozabaviti.

Mehmed-paša je u neposrednoj blizini svojih zadužbina i vezirskih saraja u Travniku dao sagraditi za sebe i svoj harem i zasebnu kuću, konak, s muškim i ženskim krajem. Muški kraj bio je musafirhana u kojoj su izvjesni putnici besplatno dobivali hranu i prenočište za neko određeno vrijeme, obično tri dana. Tu je Mehmed-paša provodio najveći broj dana u godini. Ali pored toga konaka u samome gradu imao je i drugi u okolini, upravo u selu Bačvicama kod Turbeta, kojih 5 km zapadno od Travnika. Tu je Mehmed paša provodio ljetne dane. Te činjenice navode nas na pomisao da je Mehmed-paša još za vrijeme vezirovanja u Bosni i gradeći svoje zadužbine odlučio stalno se nastaniti u Travniku i tu provesti ostatak života. A tu su mu, doista, i ostali potomci. Nijednog toga objekta odavno nema na površini zemlje. Od ljetnikovca u Bačvicama te konaka (musafirhane) u samome Travniku više se ni trag ne vidi. No, na svatru ta objekta potomstvo je do danas sačuvalo jako sjećanje. Prema toj porodičnoj predaji, za koju zahvaljujem upravo Namiku Ibrahimpašiću u Travniku, članu petog koljena potomaka Mehmed-paše, čiji su mi i drugi porodični podaci odlično prispjeli u ovaj rad, konak s musafirhanom u Travniku stajao je na desnoj obali rijeke Lašve, upravo preko današnjeg mosta naprama željezničkoj stanici, ondje, gdje je prije dvadesetak godina izgrađena zgrada bivšeg Sokolskog doma. Prema toj istoj predaji obje te stare zgrade izgorjele su u velikom požaru Travnika prije 100—120 godina, a to će, bez sumnje, biti u onom velikom

požaru od god. 1856, u kojem je doista, kako znamo, gorio onaj dio Travnika. Poslije toga požara potomci su samo zemljište, čini se, prodali turskoj vojnoj komandi, pa je onda na tome mjestu bila sagrađena zgrada vojne bolnice koja je bila čitava sve do nazad dvadesetak godina, dok se nije počeo graditi Sokolski dom.

Konak pak na Turbetu, kojem je pripadala i velika površina zemlje oko njega i po kojem se i danas tako zove tamošnji lokalitet, bio je duljeg vijeka. Do prije dvadesetak godina bili su još čitavi pojedini dijelovi, a u neposrednoj blizini i noviji konak Mehmed-pašinih potomaka. Tada je obadva ta konaka vidio i opisao dr. Mihovil Mandić, pa taj opis ovdje u cijelosti prenosim:

»Ostaci toga konaka imaju krasan položaj iznad sastavaka Komarske i Karaulske Lašve, u selu Bačvicama. Raspoznaju se starinska vrata od jelovine, namazana katranom, stara brava i kuke, gdje se stavlja mandal, zatim dvorište opasano čvrstim zidom, podrumi i ostale sporedne prostorije toga pašinskog ljetnikovca, koji je imao svega 6 soba. Građevni materijal je ponajviše škrljevac, ali ima i nešto sedre i muljike. Bašča pred konakom bila je zasađena šljivama, trešnjama i drugim voćem: danas je to sve gotovo podivljalo. Do konaka se dovodila voda posebnim cijevima iz susjednog sela, a bio je i prosječen i kolni put, kojem se tragovi razabiru u cesti, zarasloj travom.

Pašini potomci, bezi Kukavčići ili Ibrahimpašići stanuju danas u Travniku. Oni su kod starog konaka podigli čardak, u kojem su neko vrijeme stanovali; ali je i taj čardak već zapušten i trošan. Osim toga čardaka i nešto bašče bezi su sve ostalo prodali svojim susjedima, seljacima, koji će kamenje od starog konaka upotrijebiti za građu svojih kuća.«⁶⁹

Mehmed-pašina posljednja žena bila je Crnogorka, od Nikšića, i kršćanka. To je i danas općenito poznata predaja među njihovim potomstvom. Doduše, ne znaju više sigurno kako joj je bilo ime, ali pretpostavljaju, da joj je prvotno ime bilo Hajdana, a kasnije, muslimansko, Makbula. Porodična predaja o njenom porijeklu ovako veli: Za vrijeme Mehmed-pašina pohoda na Crnu Goru, u kojem, kako smo vidjeli, i povijest zna, zarobljeni su sin i kći nekog serdara od Nikšića i dovedeni u Travnik. Sin je bio dječak, a kći djevojka na udaju. Bratu bilo ime Malin, ostao u svojoj vjeri, dočeka starost preko devedeset godina i ostao neženja, a sestra mu prešla na islam i udala se za Mehmed-pašu.⁷⁰ Umrla je u Travniku nepoznate godine i pokopana — kazuju potomci — kraj muževе odnosno današnje Hadži Alibegove džamije. O iznesenom porijeklu i imenu Mehmed-pašine žene imamo potvrdu, s druge strane, i u činjenici, što je ta ista predaja bila poznata i u Crnoj Gori još u drugoj polovini prošloga vijeka. Upravo je na toj predaji knez Nikola I Petrović ispjevao svoj odulji, a malo poznati ep »Hajdana« kojim je, kako se vidi po glavnom junaku, toj Mehmed-pašinoj ženi, i naslov dao.⁷¹ Odatle se vidi da je Hajdana bila s Čeva iz sela Kutli, i

kćer Vukote Beletića,
od nahije sve Katunske
arambaše i kućića.⁷²

⁶⁹ Dr. Mihovil Mandić, Vezinski grad Travnik nekada i sada, Zagreb 1931, str. 66.

⁷⁰ Znamo otprije da je Mehmed-paša došao u Bosnu god. 1752 već kao hadžija. Iz toga sam izveo da je već tada bio u godinama, a ovdje, u vezi s njegovom ženidbom napominjem to, da se oženio tom Crnogorkom u podmakloj dobi i da mu ona nije bila prva žena.

⁷¹ Taj je spjev štampan na Četinju u zasebnoj knjizi dva puta, 1889, 1894.

⁷² Izdanje prvo, str. 23.

Na taj podatak, držim, možemo se potpuno osloniti. Autor spjeva navodi, dalje, da je Hajdanu zarobila četa »Turaka« s prebjeglicom Perišom na čelu, a onda je nikšički zapovjednik Osmanbeg (Mušović) otpremio veziru u Travnik zajedno s otsječenim glavama oca joj Vukote i strica Rada. Pjesnik ne navodi ništa o njenu bratu za kojeg predaja u Travniku veli da je također zarobljen. Ne navodi ni ime travničkog vezira. Očito je, da mu ime nije ni znao, a još je manje bio upućen u njegovo porijeklo, jer ga veže za Istok. Značajno je, međutim, to, što ističe da je vezir tada bio već oženjen i imao djecu, prevalio pola vijeka, a Hajdana da je tek nastala. Drugi dio epa u kojem se opijeva sudbina Hajdane u vezirovom konaku u Travniku bitno se razlikuje od istinskih događaja, a to razlikovanje u epu posve je razumljivo, kad se imaju na umu obziri pjesnika o čojstvu i ponosu Brđana.

Hajdana se uistinu udala za Mehmed-pašu i s njime porod izrodila. Kad je Mehmed-paša zadnji put otišao s Bosne, ona je, po porodičnom sjećanju, ostala u Travniku noseća i poslije rodila sina Ibrahima, kasnijeg Ibrahim-pašu. Porodična predaja dalje ovako kazuje: kad je Mehmed paša posljednji put dignut s Bosne, na polasku iz Travnika ostavio je ženu u amanet (povjerio brigu nad njom) svome tajniku (čehaji), nekom Hasan-efendiji. A kad je Mehmed paša umro, ona se i udala za toga Hasan-efendiju, i s njime, pored tri kćeri, rodila sina Sunulaha, kasnijeg Sunulah-pašu, koji je, prema tome, polubrat Ibrahim-paši. Značajno je ovdje navesti i jedan drugi suvremeni podatak koji nam u potpunosti potvrđuje istinitost te porodične predaje o Mehmed-pašinom porodu. Taj podatak sačuvao nam je Ivan Lovrić u navedenom svom djelu. Dobio ga je u Padovi god. 1776 nešto prije toga od hajduka Stanka Sočivice, a ovaj sigurno od svojih jataka u Travniku ili okolini. Lovrić o tome ovako piše: »Taj je paša, zvan Kukavica, imao lijepu ženu, koja je uto (tj. pri njegovom posljednjem premještanju s Bosne) bila trudna. On je ustupi nekom drugom Turčinu uz uvjet, da sitno stvorenje, što ga je nosila pod srcem, dobije prezime svojega oca paše.«⁷³

Istakao sam da je Hajdana odnosno kasnija Makbula bila posljednja Mehmed-pašina žena, a to sam tako naveo stoga što imamo dokaz, da se Mehmed-paša i prije ženio, i to dva puta. Prema tome, onaj stav u epu kneza Nikole I, da je vezir pri odvođenju Hajdane bio već oženjen i imao djecu, može da odgovara stvarnom stanju i može biti da je Hajdana došla u Mehmed-pašin dvor na živu inoću. Dokaz da se Mehmed paša ženio prije toga dva puta izvodimo iz genealogije Mehmed-pašinih potomaka, što je započeta u samoj porodici prije stotinjak godina, a čiji sam ja original koristio u ovome radu dobrotom Namika Ibrahim-pašića iz Travnika, u čijoj se kući i danas čuva. U toj vrlo detaljnoj listi navedeni su kao prvi Mehmed-pašini potomci dvije njegove kćeri, Zulejha-hanuma i Hatidža-hanuma te sin Ibrahim paša, a uz ta imena daju se podaci i o porijeklu njihovih majki: za Zulejha-hanuminu se navodi da je rodom Stambolka, Hatidža-hanumina je Bosanka, a Ibrahim-pašina crnogorska robinja. Prema tome to troje Mehmed-pašine djece potekli su iz tri braka odnosno od tri žene Mehmed-paše Kukavice. Može se sad sa sigurnošću reći da je Mehmed-paša prvi brak sklopio još za svog službovanja u Carigradu prije god. 1752, a drugi i treći u Bosni poslije septembra god. 1752. Zulejha-hanuma se udala u Carigradu i tu ostavila sina Katib-efendiju i unuka Šemsudinbega, za kojeg se navodi u genealogiji da je rodom Stambolija a da je s njim izumro njegov rod. U

⁷³ Ivan Lovrić, o. c. p. 200.

tome istome dokumentu navedeno je i Hatidža-hanumino izravno potomstvo, neka vrlo razgranata begovska porodica, kojoj, međutim, nisam mogao ustanoviti identitet, jer se prezime ne navodi ni uz jedno ime. Tu su zapisana imena šezdeset i devet njenih muških i ženskih izravnih potomaka u prve četiri generacije.

IBRAHIM PAŠA I NJEGOVI POTOMCI

Kad se imaju na umu podaci da je Mehmed paša otišao iz Bosne u augustu 1760 i smaknut u ljeto iduće, 1761 godine, a da mu je žena ostala iza njega trudna, onda se dolazi i do podataka da je Ibrahim paša rođen u Travniku 1760 ili 1761 godine. Kad je postao paša i gdje je sve službovao, dok nije postigao tu čast, o tome podataka nema. No vjerovatno je službovao na bosanskom dvoru u Travniku. Čast paše zadobio je u poznatom dubičkom ratu, koji je trajao od 1788 do 1791 i u kojem je još nekoliko domaćih ljudi promaknuto u čast paše. Prvi se put sreća, u meni poznatim izvorima, u časti paše i na položaju z v o r n i č k o g s a n d ž a k b e g a god. 1206 (trajala od 31 VIII 1791 do 18 VIII 1792).⁷⁴ Po tome se podatku daje zaključiti da je dosta mlad došao na visoki položaj: nije imao više od trideset godina, a već je obnašao čast paše i sandžakbega. Te druge, 1792 godine smijenjen je s položaja z v o r n i č k o g s a n d ž a k b e g a i imenovan kaimekamom (zamjenika vezira bosanskog ajaleta. Na tome položaju dobio je bujruldiju bosanskog vezira Husamudin-paše od 11 reb. U 1207 (27-X-1792) u kojoj mu se nalaže, da odmah ide ugušiti bunu u bihačkoj kapetaniji i da ne dopusti povredu granice prema Austriji, s kojom Turska ima ugovor o miru i razgraničenju.⁷⁵ Iz toga se važnog zadatka, dalje, vidi, da je Ibrahim-paša imao veću vojničku sposobnost. Otada pa do god. 1801 bio je, koliko se zna, još nekoliko puta kaimekam bosanskog vezira. Tako se na tome položaju navodi u februaru 1799,⁷⁶ zatim dvaputa tokom daljnjih mjeseci u toj godini (31 VII i 20 IX),⁷⁷ te u idućoj, 1800,⁷⁸ pa 1801 godini.⁷⁹ Negdje tokom 1800 ili 1801, ali svakako prije 23 IV 1801 bio je jedno vrijeme i m u t e s e r i f k l i š k o g s a n d ž a k a. To saznajemo iz jedne vezirske bujruldije navedenog datuma, u kojoj se veli, da se i nadalje ostavlja na dužnosti kaimekama bosanskog ajaleta Ibrahim-paša, bivši mutesarif kliškog sandžaka.⁸⁰

Poslije te posljednje godine gubi mu se spomen. Umro je god. 1220 (1807) i pokopan uz očevu džamiju u Travniku. Nadgrobni spomenik s krupnim nišanima i santračem (oklopom) unaokolo do danas se očuvao i pokazuje bogatstvo u klesarskom dekoru. Na svu priliku, radili su ga istočnjački klesari. Na prednjem nišanu lijepim i krupnim arapskim pismom uklesan je natpis na turskom jeziku, koji u prijevodu znači:

On je vječiti tvorac!

Sin bivšeg bosanskog valije Hadži-Mehmed-paše,

Poštovani miri-miran, pokojni i pomilovani

Ibrahim-paša. Za dušu mu Fatiha!

Godina h(idžretska) 1220.

⁷⁴ Murvekit, o. c. sub a. 1206. — Kadić, Kronika, sv. XIII, str. 348.

⁷⁵ Prepis bujruldije u siđžilu G. H. biblioteke, XXXIII, str. 66.

⁷⁶ Te godine 13 februara izdao je kao kaimekam potvrdu sa svojim punim potpisom fojničkim fratrima na 190 groša, koje su oni dali za sječu sedre u Banji (J. Matasović, Fojnička regesta, Spomenik S. K. A., knj. LXVII, Sremski Karlovci 1926, dokumenat br. 1300).

⁷⁷ Siđžil XXXIX, str. 14, 17, 36.

⁷⁸ Bašagić, Znameniti Hrvati, str. 33.

⁷⁹ Siđžil XL, str. 124.

⁸⁰ Siđžil XL, str. 120.

Iz toga se natpisa vidi da je Ibrahim-paša služio i umro kao paša u časti miri-mirana, tj. paše sa dva tuga, a to je čast odmah do vezirske.

Ibrahim-paša se rodio i proveo svoj vijek u očevu konaku u Travniku. Tu se i oženio nepoznate godine U m i h a n o m, kćerkom H u s e i n - a l a j b e g a S k o p l j a k a iz Gornjeg Odžaka kod Bugojna. S njome je rodio kćerku Đ u l u i sina M e h m e d a.

Taj Ibrahim-pašin sin M e h m e d zaimao je timar negdje prije god. 1827 i tako postao spahija s naslovom bega, a negdje poslije te godine, a prije 1838, postao je a l a j b e g, zapovjednik spahija nekog sandžaka, vjerovatno kliškog, pa je otada bio poznatiji pod imenom M e h m e d - a l a j b e g. Živio je u Travniku u dobru imanju, a u svome konaku držao je i robinje; jednu je godine 1826 pustio na slobodu.⁸¹ Ženio se dva puta. Prva mu je žena bila A z i z a od nevesinjskih bega Redžepašića, kasnijih Bašagića. S njome je rodio sina H a d ž i Š e m s i b e g a. Druga mu je žena bila Đ u l - h a n u m a, kćerka Ahmedbegova a unuka Hasan-paše Duvnjaka, i s njome je izrodio sina A b d u l a h b e g a i dvije kćeri, D ž e m l j u i D u r i j u. Oba ta brata i njihove sestre rođeni su i odrasli u porodičnom konaku u Travniku. Polovinom prošloga stoljeća braća su bili oženjeni, i kad im je u onome požaru 1856 izgorio konak u Travniku, zastalno su se nastanili na imanju u Bačvicama i tu izgradili onaj drugi konak ili čardak u kojem Mandić govori.⁸² Taj je čardak uz češće opravke bio čitav sve do ovoga rata, a tada je do temelja razrušen topovima. Braća su u Bačvicama proveli ostatak života, pa tu i pomrli. Hadži Šemsibeg je umro 17 maja 1872, a Avdibeg nepoznate godine, na svu priliku poslije brata. Hadži Šemsibeg se ženio dva puta, najprije od begova Miralema iz Jemanlića kod Donjeg Vakufa, a poslije R a š i d o m iz porodice Hafizadića. Avdibeg pak bijaše oženjen iz sela Sitnice na cesti Banja Luka—Ključ. Od njih dvojice potekoše dvije jake grane Ibrahimpašića, od kojih je jedna, Avdibegova, već izumrla u muškoj lozi.

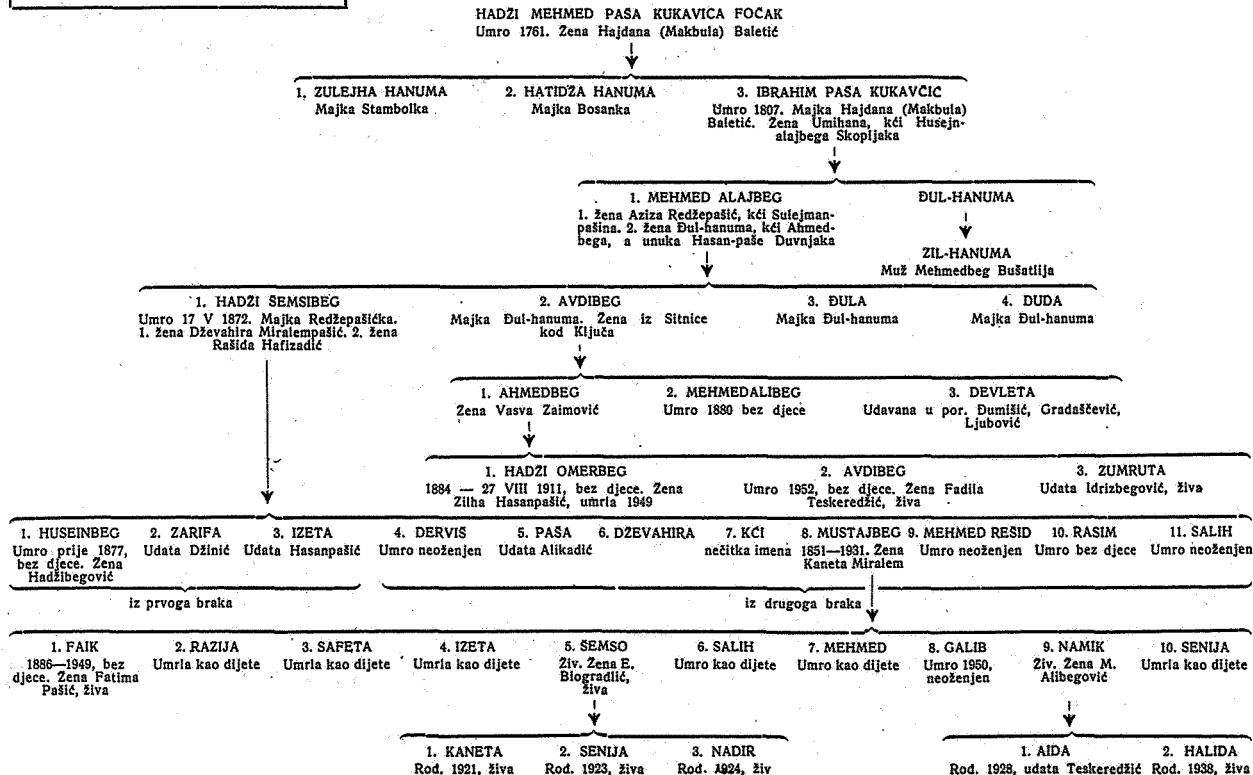
I Hadži Šemsibeg bješe spahija. Uživao je kao stariji sin, vjerovatno, očev timar. Njegov pak sin Mustajbeg je, prema jednoj ispravi od 19 reb. II 1294 (3 V 1877), uživao prihode od prelaza preko rijeke Vrbasa u kliškom sandžaku, koji su iznosili godišnje 16.650 akči ili 2620 groša.⁸³ Iz te iste isprave dalje se vidi da je Hadži Šemsibeg imao sinove, osim Mustajbega, još H u s e j n a, D e r v i š a M e h m e d R e š i d a i S a l i h a. Husejin bijaše, prema porodičnim podacima, iz prvoga braka, a Derviš iz drugoga. Obadvojica su bili stariji od Mustajbega i pomrli su bez djece. Iz prvoga braka bjehu još sestre Zarifa i Izeta, a iz drugoga P a š a, D ž e v a h i r a i još jedna kći nečitka imena.

⁸¹ Isprave od god. 1827 u sidžilu LXVI str. 243. Tu se Mehmed-alajbeg ne navodi još u časti alajbegā, nego samo bega.

⁸² Imanje Ibrahimpašića odnosno Kukavčića u Bačvicama nalazi se u neposrednoj blizini poznate sredočječne grobnice tepčije Batala. Ta je okolnost navela prije dvadesetak godina Vladimira Matijaševića, župnika u selu Korićanima pod Vlašićem, na pogrešnu tvrdnju da su bez Kukavčići potomci tepčije Batala i da su se svojevremeno isturčili. Očiti je anahronizam i njegova daljnja tvrdnja, da je bio član begovske kuće Kukavčića neki Mehmed-paša-zade Mehmedbeg, koji se još godine 1704(!), prema jednoj turskoj ispravi, čiji faksimil Matijašević donosi, parničio za zemlju sa žiteljima Korićana pred kadijom u Jajcu. Poblje o tome u njegovoj knjizi Baltići (Balte-Dobrete), Njihova prava i njihova povjest, Zagreb 1920.

⁸³ Acta turcica u Orijentalnom institutu u Sarajevu, dokumenat broj 2832.

**TABELA I. Rodoslovlje kuće Ibrahimpašića
(Kukavčića) u Travniku**

Hadži Šemsibegov sin *Mustajbeg* otac je odnosno djed današnjih dviju generacija Ibrahimpašića u Travniku. Rodio se godine 1851 u očevu konaku u Travniku, a umro je u istome mjestu 1931. Bilo mu je tek pet godina, kad mu je očeva kuća izgorjela u Travniku pa se preselio s ocem i stricem Avdibegom u Bačvice. Prije kojih 65 do 70 godina kupio je kuću u Travniku i tu se ponovo nastanio sa svojim sinovima i kćerkama. Žena mu je bila Kaneta od Miralema, i s njome je izrodio šest sinova i četiri kćeri. Podaci o njima i njihov daljnji rod vidi se na priloženoj rodoslovnoj tabeli, koju je, po porodičnim podacima, započeo Hadži Šemsibeg, a nastavio sin mu *Mustajbeg*, zatim na osnovi drugih isprava, kojim se, uglavnom, utvrdila tačnost one starije liste, te podataka o današnjoj generaciji, koje mi je ustupio *Mustajbegov* sin *Namik*. Od svih *Mustajbegovih* sinova i uopće svih muških članova Ibrahimpašića danas su još živi braća *Semso* i *Namik* i Šemsin sin *Nadir* (rođ. 1924). Tako je ta porodica, čiju krvnu vezu možemo pratiti unazad dvije stotine godina, spala danas na svega tri muška člana.

Hadži Šemsibegov brat *Avdibeg* osnivač je onog drugog roda Ibrahimpašića, koji je već izumro u muškoj lozi. Imao je sinove *Ahmedbega* i *Mehmedalibega* i kćer *Devletu*, koja se tri puta udavala u tri porodice: *Dumišiće*, *Gradašćeviče* i *Ljuboviće*. *Mehmedalibeg* je umro bez potomstva godine 1880 i pokopan u velikom groblju u *Turbetu*.⁸⁴ Stariji pak mu brat *Ahmedbeg* rodio je sinove *Hadži Omerbega* i *Avdibega* te kćer *Zumrutu*, i oni su posljednji članovi te grane Ibrahimpašića. *Hadži Omerbeg* je umro bez djece 27 augusta 1911 i pokopan u istom groblju na *Turbetu*,⁸⁵ a *Avdibeg*, također bez djece, poginuo je u željezničkoj nesreći godine 1952 kod *Vinkovaca*. Njihova pak sestra *Zumruta* i danas je živa i udata u porodicu *Idrizbegovića* na *Kupresu*.

SUNULAH PAŠA

Taj je čovjek dosad bio posve zagonetan. Nekoliko se puta spominje u našoj historiografiji, ali o samom njegovu porijeklu nigdje ni riječi. Nema ga, dapače, ni *Bašagić* u svojim »Znamenitim Hrvatima Bošnjacima i Hercegovcima u turskoj carevini«. Šad smo, međutim, dobrim dijelom riješili i taj problem, a time mu utvrdili i krvnu vezu s *Mehmed-pašinim* sinom *Ibrahim-pašom*. Potekao je od one iste *Crnogorke Hajdane (Makbule) Baletić*, koja je prije njega rodila i *Ibrahim-pašu*, samo iz njezina drugog braka. To je zapisano i u navedenoj genealogiji kuće *Kukavica*. Njegov otac *Hasan-efendija* koji je, kako sam istakao, bio u sviti *Mehmed-paše Kukavice* i koji je poslije u braku s *Hajdanom*, pored *Sunulaha*, imao i tri kćeri, bio je rodom iz sela *Kratina* kod *Viteza* u travničkom kadiluku. To zaključujem po tome, što se u jednome zapisu *Sunulah-pašino* porijeklo veže upravo za to selo.⁸⁶ Prema tome, i *Sunulah paša* je bio i s očinu i s majčinu stranu domaći čovjek. Ostavio je, dapače, i potomstvo, koje i danas živi u okolini *Travnika*, a od kojeg su neki članovi također imali vidniju ulogu u spahijskom sistemu i upravnom aparatu *Bosne*.

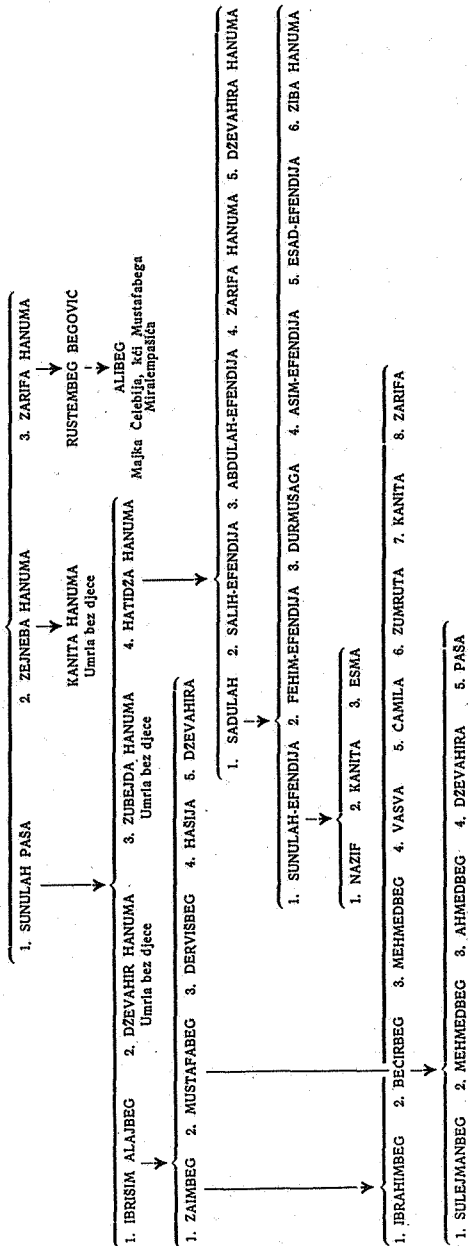
⁸⁴ Kadić, *Kronika*, sv. XXVII, str. 246.

⁸⁵ Ibidem, sv. XXVIII, str. 489.

⁸⁶ Kadić, *Kronika*, sv. XVII, str. 398. — *Sunulah-pašin* otac *Mektubdži Hasan efendija* umro je godine 1198 (1764) i pokopan kraj *Hadži Ali-begove džamije* u *Travniku*, *Nišani* koji sadrže natpis i godinu smrti očuvali su se do danas.

TABELA II. Redoslovlje, Sinitulah-paše

MEKTUDDIJA HASAN EFENDIJA
Iz Kraljeva kod Viteza, Umrlo 1784.
Zena Hakubija Bakić

I Sunulah-paša je bio miri-miran. Ne zna se kako je i kada zadobio tu čast. Nije, dapače, sigurno poznato ni to, na kakvom je položaju služio u Bosni. Bašagić navodi za njega, vjerovatno po Muvekitu, da je u redžebu 1224 (august 1809) bio kliški mutesarif,⁸⁷ ali to nije pouzdano. Na tome je položaju po svoj prilici tada bio Sulejman-paša Skopljak, a to se razabire iz jedne Sulejman-pašine bujrukdije od 27 reb II te iste godine (11 VI 1809), u kojoj se on izričito navodi kao tadašnji kliški mutesarif.⁸⁸ Naravno, to vrijedi uz pretpostavku, ako u ona dva mjeseca te godine nije bilo izmjena na stolici kliškog mutesarifa.

U danima pak Prvog srpskog ustanka Sunulah paša je bio jedan od znamenitijih bosanskih operativnih vojnih rukovodilaca. Sudjelovao je od godine 1807 do 1810 u mnogim operacijama duž Drine. Prvi put se sreća u bujrukdiji bosanskog namjesnika Mehmed Husrev-paše od 9 džum. II 1222 (14 VIII 1807), kojom se on šalje s vojskom, hranom i peksimetom da oslobodi Užice i da blokiranoj užičkoj posadi doturi hranu.⁸⁹ U kasnu jesen te godine glavnina bosanskih janičara povratila se kući, a na Drini je ostao Sanulah-paša s nešto vojske da čuva bosansku granicu.⁹⁰

Iduće godine, 1808, Sunulah paša, čini se, nije učestvovao u operacijama u Srbiji, nego je boravio u Travniku. Razlozi nisu poznati. Upravo te a i prethodne godine spominje ga u svome putopisu Francuz Chaumette des Fossés i veli da stoji u Travniku i čeka na mjesto službe.

Na proljeće 1809 opet je Sunulah paša poslan na granicu Srbije sa zadatkom da oslobodi opsjednuti Soko s desne strane Drine.⁹¹ Prema jednom izvještaju, Sunulah paša je tada imao dobiti 7.177 vojnika pod svoje zapovjedništvo. Već u drugoj polovini maja sukobio se kod Srebrenice s Milanom Obrenovićem, potukao ga i prebacio preko Drine, a onda i sam prešao rijeku i oslobodio Soko.⁹² Tu je zarobio dva ustanička topa i nešto vojske te ih poslao kao trofeje veziru u Travnik. Od Sokola je proizužio naprijed prema Valjevu, ali ga tu Srbi suzbije početkom juna, te se on morade povući preko Drine između Zvonika i Bijeljine.⁹³ No, već u augustu te godine opet je prešao Drinu te osvojio Užice i zadobio dva topa. Taj Sunulah-pašin uspjeh proslaviše u Travniku 27 augusta gruvanjem topova.⁹⁴

Potkraj te, 1809 godine Sunulah paša se opet vratio u Travnik. Još otprije trajahu velike razmirice između banjalučkog kapetana i tamošnjeg paše, te se diže lično bosanski vezir u Banja Luku da osobno izvidi spor. U njegovoj službenoj pratnji bio je i Sunulah paša. U Banju Luku su došli 10 decembra.⁹⁵

Na početku vojni protiv ustanika iduće, 1810 godine Sunulah paša je na vijeću, koje se sastalo u Travniku početkom marta te godine, određen da s nešto vojske čuva granicu kod Srebrenice.⁹⁶ I to je posljednja poznata vijest o njegovu učešću u operacijama na Srbiju i uopće o njegovom službovanju. Iduće je godine, 1226 (1811), umro i pokopan kraj polubrata Ibrahim-paše na označenom mjestu u Trav-

⁸⁷ Bašagić, Kratka uputa, str. 122.

⁸⁸ Tekst i sadržaj bujrukdije objavljen, po sidžilu, u djelu Prvi srpski ustanak pod Karagjorgjem od Sejfudina Fehmi Kemure, Sarajevo 1916, str. 215.

⁸⁹ Sidžili XLVII, str. 75.

⁹⁰ Dr. Č. Truhelka, Bošnjaci i prvi srpski ustanak, GZM, XXIX/1917, str. 262.

⁹¹ Bujrukdija od 30 IV 1809 u sidžilu XLIX, str. 23.

⁹² Dr. Vaso Čubrilović, Prvi srpski ustanak i bosanski Srbi, Beograd 1939, str. 111.

⁹³ Truhelka, o. c. p. 272.

⁹⁴ Ibidem, str. 274.

⁹⁵ V. Čubrilović, o. c. p. 129.

niku. Nišan i kameni oklop na njegovu grobu pokazuje isto ono bogatstvo dekora i majstorski rad, kao i na Ibrahim-pašinom grobu. U natpisu, koji je također dekorativno izrađen, navodi se u časti miri-mirana, ali se očevo ime, kao u natpisu na grobu Ibrahim-paše, ne navodi.

Sunulah paša je umro pod nekakvim dugom, te su mu na javnoj dražbi u Travniku prodane neke nekretnine, i time podmiren dug. Na toj dražbi bio je prisutan kao mubašir (komesar) carski kapidžibaša Abdulah beg. O toj prodaji izdao je travnički kadija Ahmed Rešid 17 džum. I 1227 (29 V 1812) posebnu potvrdu. Iz nje se, dalje, vidi, da je Sunulah paša iz Travnika i da je u tome mjestu posjedovao jedno zemljište kod Čuprije u Donjoj čaršiji i na tome zemljištu berbernicu, serdarsku odaju, dva dućana i pekaru te han⁹⁸ u selu Lugovima u blizini kasabe Busovače. Sve je te nekretnine označenog dana kupio Salihaga Telalbašić iz Sarajeva za 5.355 groša.⁹⁹

U toj ispravi ne navodi se drugi kakav Sunulah-pašin imetak, niti njegovi nasljednici. Po tome ne treba misliti, da je to bilo sve njegovo imanje i da je umro bez potomaka i nasljednika. Sigurno je ostavio svoj rod i imanje na dva mjesta, jedno u rodnom mjestu Kratinama ili okolini, a drugo u selu Vlahovićima u neposrednoj blizini Bačvica na Turbetu. Prvo imanje ostalo mu je iza oca, a ni za porijeklo onog drugog, u Vlahovićima, nije se teško dosjetiti. Kako su Vlahovići u samoj blizini Bačvica, i to je selo, vrlo vjerovatno, nekad bilo vlasništvo Mehmed-paše Kukavice, pa ga je kao svoj zakoniti dio naslijedila žena mu Hajdana, a iza nje sin joj Sunulah-paša. Na obadva ta Sunulah-pašina imanja nastanili su se njegovi potomci. Ne znam, ima li još Sunulah-pašinih potomaka u Busovači ili okolini, a oni u Vlahovićima i danas žive i nose prezime Ibrišimbegovići.

U genealogiji kuće Kukavica doneseni su podaci i o Sunulah-pašinim potomcima. Odatle se vidi da je Sunulah-paša ostavio iza sebe sina Ibrišim-alajbega, a to je rodonačelnik današnjih i već spomenutih Ibrišimbegovića u Vlahovićima, te dvije kćeri, Dževahir-hanumu i Zubejda-hanumu, za koje se navodi da su pomrle bez potomstva. Međutim, iz jedne ostavinske isprave od 13 safera 1277 (31 VIII 1860) koja se odnosi na diobu imetka Ibrahim-bega Firdusa (Firdus-kapetana), a koju sam vidio u posjedu Abaza Firdusa u Sarajevu, saznajemo i za treću Sunulah-pašinu kćer Hatidžu, koja je, prema tome dokumentu, bila u braku s Firdus-kapetanom a poslije njegove smrti (1837) preudala se u porodicu Hafizadića u Travniku. Njena imena ne nalazimo u genealogiji, i po njoj Sunulah-paša nije uopće imao treće kćeri. No, ovdje moramo dati prednost spomenutoj ostavinskoj ispravi. U pisanoj genealogiji Sunulah-pašina roda ima jedan ženski član s imenom Hatidža, ali je ona tu unesena kao Sunulah-pašina sestra, a ne kći, i biće da je to greška sastavljača rodoslovlja.

Sunulah-pašin sin Ibrišim-alajbeg ostavio je tri sina, Zaimbega, Mustafa bega i Dervišbega. Zaimbeg pak imao je sinove Ibrahimbega,

⁹⁸ Bašagić, Kratka uputa, str. 123. Kemura, o. c. p. 266.

⁹⁷ Isprava br. 127 u Orijentalnoj zbirci Jugoslavenske akademije u Zagrebu.

⁹⁸ Ta riječ u izvorniku nije posve jasno pisana. Može se čitati i »bane«, a u tome je slučaju to kuća.

⁹⁹ Kao svjedoci te kupoprodaje navode se travnički muftija Mehmed Džūdi-efendija, bosanski teftedar Abdulah-efendija, čauški čehaja Abdulah beg, čauški emin Husejn beg, Sarajlija Mula Salih i berber Mula Omer.

Bećirbega i Mehmedbega, a drugi brat Mustafabeg Sulejmanbega, Mehmedbega i Ahmedbega.¹⁰⁰

Jedan od te dvojice, Mehmedbeg, sin Zaimbega ili njegova brata Mustafabega, bio je polovinom prošloga vijeka u službi na vezirskom dvoru u Travniku kao čaušlaraga. Spomen mu je očuvao Mehmed H. Sejdović (Hulusija) u posebnom članku.¹⁰¹ Tu ga pisac navodi pod prezimenom Sunulahpašić i ističe da je iz Večeriske kod Viteza u travničkom kotaru, unuk nekog Imšir-paše, ustvari Ibrišim-alajbega. Iz toga se istog članka vidi da je Mehmedbeg bio oženjen iz Maglaja sestrom tamošnjeg kadije Latif-efendije, ali nije imao djece. Kad je Omer-paša Latas počeo provoditi pacifikaciju Bose, pri čemu je naišao, kako je poznato, na jak otpor, poslao je čaušlaragu Mehmed-bega u žepački kraj da umiri buntovnike. Oni su se, međutim, iskrenuli i na njega i ubili ga u Hardalovu hanu u selu Golubinu kod Žepča. Tijelo mu bi poslije preneseno u Žepče i pokopano uz Ferhadbegovu džamiju. Na nišanu mu je uklesana godina smrti 1267 (1850).

¹⁰⁰ M. E. Kadić na istom mjestu gdje navodi da je Sunulah-paša rodom iz Kratina ističe i to, da su godine 1247 (1831—2) bila živa dva njegova potomka (ahfad) i da je tada jedan, Muhamedbeg, živio u selu Vlahovićima, a drugi, Šemso, u kasabi Busovači. Međutim, ni tih imena nema u navedenoj genealogiji.

¹⁰¹ »Pogibija Mehmedbega Sunulah Pašića« — Sarajevski list, br. 117—118 od godine 1895.

RÉSUMÉ

LE GOUVERNEUR DE BOSNIE MEHMED PACHA KUKAVICA ET SES FONDATIONS PIEUSES EN BOSNIE.

Cette monographie éclaire le rôle du gouverneur de Bosnie Mehmed Pacha Kukavica qui était jusqu'à présent peu connu, mais qui jouait un rôle assez important dans l'histoire politique et culturelle de Bosnie au milieu du XVIIIe siècle. On y mentionne ensuite, ses nombreuses fondations pieuses en Bosnie (pour la plupart des monuments architecturaux), dont on savait encore moins; enfin on y traite sa progéniture nombreuse, dont quelques membres jouaient aussi un rôle important à leur époque en Bosnie. L'étude se fonde, d'abord, sur des nouveaux matériaux des archives et sur des sources contemporaines locales, ensuite sur l'examen des monuments d'architecture restants dans le terrain, et finalement sur la littérature qu'on pouvait atteindre.

I) Sa vie et ses oeuvres

On savait déjà que Mehmed Pacha Kukavica était originaire de Bosnie (son nom le démontre aussi; il signifie »lé coucou« en serbo-croate). La monographie fixe qu'il était originaire de Foča, dans la Bosnie de sud-ouest, ou il existe encore de ses descendants en ligne collatérale. Il semble qu'il ait commencé sa

carrière de fonctionnaire en Bosnie. Plus tard il devint à coup sûr »kapucu başı« et ensuite serçavuş ou çavuş başı« dans le palais du sultan à Constantinople. Il entra dans l'histoire de Bosnie en 1752 quand il y arriva comme »çavuş başı« et comme envoyé extraordinaire de la Porte en Bosnie pour y supprimer les désordres et les émeutes qui y régnaient depuis longtemps. La même année il fut nommé gouverneur du pays comme pacha à trois »toug«s. Il siégea dans le siège des »vizirs« à Travnik deux fois: la première fois du 10 décembre 1752 jusqu'au 6 juillet 1756, et la seconde fois du 28 août 1757 jusqu'à la seconde moitié d'août 1760.

Quand il fut relevé pour la seconde fois, il tomba en disgrâce et fut tué en Crète en 1761. Pendant tout le temps de son séjour en Bosnie, Mehmed Pacha Kukavica menait une action armée contre les séditions et les désordres dans le pays: il en sortait des fois comme vainqueur, mais il se trouvait battu aussi.

II) Ses fondations pieuses

Mehmed Pacha Kukavica a des mérites pour l'histoire culturelle de Bosnie. Durant son règne il y élabora, entre 1752 et 1758, plus de quatre-vingts objets architecturaux d'utilité publique, à ses propres frais, comme ses fondations pieuses. Il assura aussi, pour les objets et institutions qui ne sauraient se maintenir par eux-mêmes, des sources de leur maintien. Parmi ces fondations il y avait quatre mosquées, une »medressé«, quatre »mektébs«, cinq ponts, un »sebil« (fontaine architecturale), quatre fontaines, trois caravansérails, un bain public et une maison de commerce »bézistan«, et plusieurs magasins commerciaux. Après 1758 on termina ses fondations ultérieures: une »medressé«, deux tours à horloge, un bain public et une »tekké« (monastère). Toutes ces fondations se trouvent en huit localités: Foča, Goražde, Prijepolje, Sarajevo, Visoko, Travnik et dans deux villages près de Travnik (Vitez et Slimena). Pour les objets bâtis jusqu'à 1759 il existe une »Vakouf-namé« spéciale datée le 21 juillet 1758. La monographie donne des renseignements sur tous ces objets, ensemble avec une analyse architecturale quant à leur état présent (pour les monuments qui sont restés conservés jusqu'à notre époque).

D'après le nombre de ces fondations, Mehmed Pacha Kukavica est un des plus grands »Vakıfs« (légataires) pendant la domination turque en Bosnie-Herzégovine; en tout cas il en est le plus grand à partir du commencement du XVIIe siècle. Son mérite y est d'autant plus remarquable quand on songe que c'était l'époque du déclin rapide de l'Empire Ottoman dans tous les domaines. En outre, une bonne partie de ses fondations a une valeur architecturale: il y faut mentionner en premier lieu sa mosquée à coupole et le caravansérail à Foča.

III) Ses descendants

Mehmed Pacha Kukavica se maria trois fois: sa première femme était de Constantinople, la deuxième était de Bosnie, pendant que la troisième était une esclave monténégrine Magbula convertie à l'Islam. De cette troisième femme il eut Ibrahim-Pacha, chef de la famille des Ibrahimpašić ou Kukavčić qui existe encore à Travnik. Ibrahim-Pacha naquit à Travnik en 1760 ou 1761; il y vivait et il y mourut en 1807. Il servait comme »sancakbeyi« de Zvornik, puis comme

»mutessarif« du sancak de Klis et comme »kajmékam« du vizir de Bosnie. Après la mort de Mehmed Pacha Kukavica, sa femme Magbula se remaria au »mektübçü« du »Divan« de Bosnie, Hasan-efendi, dont elle eut Sunullah-Pacha, le chef de la famille des Ibrišimbegović, existant toujours aux environs de Travnik. On ne savait presque rien sur ce Sunullah-Pacha qui mourut à Travnik en 1811 et qui y fut enseveli près de son demi-frère Ibrahim-Pacha. Il avait la charge de »miri-miran« comme Ibrahim-pacha et était pendant la première révolution serbe un des chefs des opérations militaires en Bosnie concernant cette révolution.